الاصول الاربعة

فی

تردید الوهابیة

تألیف

اعلحضرت حکیم الامت خواجه محمد حسن
جان صاحب سرهندی مجددی

۱۳۴۶ هـ - ۱۹۲۸ م

زیر نگرانی

ابو الریاض مولوی حکیم محمد معراج الدین احمد
صاحب مدیر اخبار الفقیه امرتسر

در مطبع
روز بازار الیکٹرک پریس امرتسر باهتمام شیخ
غلام یسین پرنٹر مطبوع گردید

IŞIK KİTABEVİ
Dârüşşefeka Cad. No. 72
P. K. 35. Fâtih - İstanbul
1976

الاصول الاربعة

فى

تردید الوهابیة

تألیف

اعلحضرت حکیم الامت خواجه محمد حسن

جان صاحب سرهندی مجددی

١٣٤٦ هـ - ١٩٢٨ م

زیر نگرانی

ابو الریاض مولوی حکیم محمد معراج الدین احمد

صاحب مدیر اخبار الفقیه امرتسر

در مطبع

روز بازار الیکٹرک پریس امرتسر باهتمام شیخ

غلام یٰسین پرنٹر مطبوع گردید

قد اعتنى بطبعه طبعة جديدة بالأوفست

حسين حلمى بن سعيد استانبولى

يطلب من المكتبة اشيق بشارع دار الشفقة بفاتح ٧٢

استانبول - تركيه

۴۔ عقیدہ نروان سے کیا مراد ہے؟ اس کے حصول کے طریقہ

۵۔ زرتشت کے فلسفہ خیر و شر کا اسلامی تصور اِلٰہ سے موازنہ کر

۶۔ عیسائیت کے عقیدہ کفارہ کا اسلامی تعلیمات کی روشنی میں

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ و سلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ اما بعد این چند فقرہ ایست کہ از
نسمات قدس و رشحات انس بخاطر فاتر این قلیل البضاعۃ ریختہ اند خواستم کہ
از جہتہ یادگار بقید تحریر آیند تا برادران ملت و مذہب ازان منتفع شوند۔ مخفی مباد
کہ درین زمان فرقۂ از اہل ہوا در اسلام پیدا شدہ است کہ خود را اہل حدیث
مے نامند و در مقابلۂ اہل السنۃ والجماعۃ خصوص مقلدین مذہب حنفیہ کارروائیہای
مخالفانہ بہ پیمانۂ اعلیٰ بعمل می آرند و درپے اطفاء نور ملت و مذہب بجان کوشان
اند و بسا عوام را در دام فریب خود آوردہ ہم مشرب خود نمودہ اند و استاد
اول این طائفہ در ہندوستان مولوی اسمٰعیل دہلوی است کہ تقریباً در سنہ
۱۲۵۰ دوازدہ صد و پنجاہ ہجری در ہند ظہور کردہ بود و کتاب التوحید محمد بن عبد الوہاب
نجدی را بزبان فارسی ترجمہ کردہ بنام تقویۃ الایمان در ہند شائع نمود و بعد
ازان صراط مستقیم وغیرہ رسائل را برائے تفریق مسلمانان و راہزنی اسلام
تالیف نمود شاگردان او چون عبد اللہ غزنوی و نذیر حسین دہلوی و صدیق حسن
خان بھوپالی و رشید احمد گنگوہی و بعض افراد مدرسۂ دیوبندیہ و تلامیذ ایشان
بر آن افزودند و کتب و رسائل و دفاتر کثیرہ تالیف نمودند و بسیارے از خلق
اللہ را در دام تزویر خود آوردند متاخرین این فرقہ دو نوع روش اختیار کردند
یک فرقہ ظاہر ظہور خود را اہلحدیث گفتہ از تقلید شخصی انکار کردند و اکابر امت
مرحومہ را از طبقہ علماء و صلحا و اولیاء مشرکین و مبتدعین گفتند۔ فرقۂ دیگر

بطریق نفاق خود را در پردۂ حنفیت مستور داشتہ علی الحنفی میباشند اما اعتقاداً
با فرقۂ اولیٰ ہمنفس وہم قفس اند و سبب اخفاء این فرقہ ارادۂ اضلال عوام
مسلمانان احناف است کہ در صورت اظہار وہابیت نفرت خلق را مد نظر
داشتہ این حیلۂ اظہار حنفیت را سبب حصول مقصود خود دانستہ اند والحق باین
حیلہ و مکر بمقصود خود رسیدہ اند پس ضرر این طائفہ در اغواء خلق اللہ و برہم
زنی عقاید اسلامیہ زیادہ از ضرر فرقۂ اولیٰ است بنابران اکثر مخاطبہ در این
رسالہ با ہمین فرقہ است اگر نظر بظاہرش کنی گوئی کہ پختہ مسلمان است
و اگر از خباثت باطنش خبردار شوی گوئی کہ بدتر از شیطان است ظاہرش
بصلاح آراستہ با جامۂ پاک سفید باریش دراز مشروع با اظہار تقویٰ
با گفتار نرم و شیرین با تحمل اذی از عوام الناس و باطنش پر از خباثت طعن و
لعن بر کافہ امت مرحومہ و انکار از طرق مشائخ سلاسل اربعہ و انکار از تقلید
مذاہب اربعہ و انکار از کرامت اولیاء اللہ و شرک دانستن استمداد از ارواح
طیبہ و انکار از ایصال ثواب بارواح اموات بتعیین دہم و چہلم و سالیانہ
و انکار شفاعت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم الآن باذن اللہ لہ و حرام
دانستن سفر زیارت او صلے اللہ علیہ وسلم و حرام دانستن نداء غائب
بلفظ یا رسول اللہ و نحو ذلک و حرام دانستن توسل بارواح انبیاء و صلحاء
الی غیر ذلک من سوء عقائدہم چونکہ ذکر عقائد وہابیہ درمیان آمد باید کہ چندے
از عقائد انہا منسوب بکتب مصنفۂ آنہا برائے اعلام خلق اللہ ذکر شود اگرچہ
نقل کفر کفر نباشد اما دل و قلم از ذکر آن میلرزد کہ ذکرش از سوء ادب
خالی نیست ولو حکایۃً مگر ضرورت اعلام مقتضی آنست کہ ذکر آن کردہ شود
بدان کہ مایۂ ناز این طائفہ مسئلۂ توحید است و توحید را مخصوص بجماعۂ خود میدانند

ودیگران را مشرک فی التوحید می پندارند اما احوال توحید آنها این است:
(مسئله امکان کذب باریتعالیٰ) یعنی ممکن است که حق تعالیٰ دروغ گوید عیاذاً
باللہ۔ وحق تعالیٰ را از جہة ومکان منزہ دانستن بدعت وگمراہی است
ملخصاً ایضاح الحق اسمٰعیل ص۲۴ وصیانة الایمان ص۵ مولفہ شہود الحق شاگرد
نذیر حسین و براہین قاطعہ مصدقہ رشید احمد گنگوہی ص۲ حق تعالیٰ بر عرش نشستہ
است بر کرسی ہر دو پائے خود داشتہ است و کرسی از آن چرچر میکند وحید الزمان
در ترجمہ قرآن در حاشیہ آیة الکرسی صفات او تعالیٰ حادث اند علم تفصیلی او
تعالیٰ ہم حادث است. اقامة البرہان عبد الاحد غازیپوری وازاحة العیب ص۶
او تعالیٰ پیش از خلق آسمان و زمین در ہوا می ماند. فتاوی محمدیہ ص۲ سطر ۲۳۔
اینست عقاید آنہا در باب توحید۔ الآن در بارۂ رسالت باید شنود آنحضرت
خاتم النبیین نیست کہ الف لام برائے عہد خارجی است جامع الشواہد بحوالہ
نصر المومنین ص۱۲ و۲ مؤلفہ صدیق حسن خان تمام انبیاء در تبلیغ احکام معصوم
نیستند جامع الشواہد بحوالہ کتاب ردّ تقلید ص۱۲ مطبوعہ صدیقی بار اول مؤلفہ
صدیق حسن خان تعظیم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمقدار تعظیم برادر کلان
کردن باید تقویة الایمان بلفظہ ص۶ سطر ۲ و۳ مؤلفہ مولوی اسمٰعیل دہلوی
ہر مخلوق خورد باشد یا کلان در پیش شان او تعالیٰ از چمار[1] ہم ذلیل است
تقویة الایمان ص۱۴ سطر ۱۵۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در قبر حیات ندارد بلکہ
مُرده خاک شد۔ تقویة الایمان سفر بقبر محمدؐ و مشاہد او و مساجد او و سفر بقبر نبی
یا ولی و دیگر بتان وغیرہ شرک اکبر است تقویة الایمان ص۶۴ و کتاب التوحید
محمد بن عبد الوہاب ص۱۳۳ علم غیب آنحضرتؐ را آنچہ او را خدا یتعالیٰ عطا کردہ است

[1] چمار در اصطلاح ہند طائفہ ارذال است کہ کار ریختن پوستہائے جانوران کنند۔

اعتقاد کردن بد است۔ تقویۃ الایمان ص۲۶ خیال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در نماز
بدتر از خیال گاؤ خر است۔ صراط مستقیم ص۹۳ مولفہ مولوی اسمعیل عصائے
من از محمد بہتر است در قتل مار وغیرہ۔ اوضح البراہین ص۱۰ بحوالہ سید احمد دحلان
اولیا و انبیا بیکار اند۔ تقویۃ الایمان ص۲۹۔ انبیاء و اولیاء ہیچ قدرت ندارند و
نمی شنوند۔ ص۲۳و۲۹ نظیر او علیہ السلام دیگر نبی ہم پیدا شدن ممکن است
تقویۃ الایمان ص۳۰۔ آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم در علم غیب چہ خصوصیت است
اینچنین علم زید و عمرو و بکر بلکہ ہر کودک و دیوانہ بلکہ جمیع بہائم وحیوانات را ہم
حاصل است و بنص ثابت نیست۔ حفظ الایمان مولفہ اشرف علی تھانوی
ص۸۔ آنحضرت را علم از ملک الموت و شیطان کم است و ہر کہ عقیدہ آن کند کہ علم او
علیہ السلام از ملک الموت و شیطان زیادہ است و بنص ثابت است این شرک است
براہین قاطعہ ص۵۱۔ اجماع امت کہ سند آن بما معلوم نباشد حجت شرعی نیست
معیار الحق ص۱۳۱۔ از خواندن کتب متداولہ فقہ آدمی کافر می شود۔ باید کہ آن کتب
سوختانیدہ شوند بوئے غلیس از مولوی عبد الجلیل سامرودی۔ در وقت ضرورت
پیغمبران و شہیدان و فرشتگان را ندا کردن شرک است۔ تقویۃ الایمان ص۵۔ انبیاء
و اولیاء را شفیع خود دانستن شرک است۔ تقویۃ الایمان ص۶۔ این زمانہ را تمام
مردم کافر اند۔ تقویۃ الایمان بلفظہ ص۴۵۔ رامچندر کرشن جی لچھمن این جملہ انبیا برحق
بودند بر آنہا ایمان آوردن واجب است۔ ہدیۃ المہدی ص۸۵ از وحید الزمان
نبی و ولی را مزارات مثل بت است از آن مدد خواستن شرک است ہدایۃ السائل
از صدیق حسن خان ص۲۰۔ تقلید شخصی و میلاد مبارک و قیام و وظیفہ یا رسول اللہ
و عبد القادر جیلانی شیئاً للہ و سوم و چہلم و یازدہم پیر پیران و اسقاط میت اینہمہ
کفر و شرک و بدعت است۔ لوامع الانوار ص۸ مولفہ غلام حسن ساہو والہ۔ و براہین

زمانهٔ نبوت علی صاحبها الصلوٰة والسلام مو بمو درین قوم موجود اند اگر پرسی که آن
کدام علامات است گویم بشنو حق تعالی در قرآن مجید در سورهٔ بقره رکوع دوم
احوال منافقین چنین میفرمائد۔ اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم ومن الناس من
یقول اٰمنا باللّٰه وبالیوم الاٰخر وما هم بمؤمنین اینها هم میگویند ایمان داریم
بخدا و بروزِ جزا اما حق تعالی تکذیب این دعوی میکند و میفرماید وما هم بمؤمنین
یعنی نیستند مومنان یخادعون اللّٰه والذین اٰمنوا یعنی فریب میدهند خدای
را بزعم خود بدعوی ایمان و همچنین فریب میدهند مسلمانان را تردید این خداع حق
تعالی میفرماید وما یخدعون الا انفسهم وما یشعرون یعنی فریب نمیدهند
درحقیقت مگر نفسهای خود را و نمیدانند قباحت فعل خود را این طائفه نیز
برای فریب خلق اللہ اظهار تقوی کردن و برسرِ زبان آیات و احادیث را
داشتن تا مردم را بمکر در دام خود آرند عادت دارند فی قلوبهم مرض فزادهم
اللّٰه مرضا یعنی در دلهای ایشان بیماری نفاق است پس زیاده کرد آنها
را حق تعالی آن بیماری ولهم عذاب الیم بما کانوا یکذبون واذا قیل لهم
لا تفسدوا فی الارض قالوا انما نحن مصلحون یعنی هرگاه گفته شود منافقین را
فساد مکنید در ملک گویند بدرستیکه ما مصلحانیم و همین است عادت وهابیه که
خود را حامیان دین و شریعت میدانند حق تعالی در تردید آنها می فرماید الا
انهم هم المفسدون ولکن لا یشعرون یعنی بدرستیکه اینان مفسداند
مگر نمیدانند فساد عقائد خود را واذا قیل لهم اٰمنوا کما اٰمن الناس قالوا
انؤمن کما اٰمن السفهاء یعنی هرگاه گفته شود آنها را که ایمان آرید بصدق
چنانچه دیگر مردم ایمان بصدق آورده اند در جواب میگویند آیا ما ایمان آریم چنانچه
ایمان آورده است نادانان و بیعقلان و همین احوال است وهابیان زمان را اگر

کسے آنہارا گوید عقائد باطلۂ خودرا بگذارید وچون عوام امت مرحومہ عقائد وعلمائے خودرا صحیح وثابت نمائید میگویند کہ شمایان ناداں وبیعقل ہستید قول اللہ وقول الرسول را گذاشتہ بقول زید وعمرو عمل میکنید ما ہرگز مثل ایمان شما ایمان نمی آریم حق تعالیٰ در تردید این قول شان میفرماید الا انہم ہم السفہاء ولکن لا یعلمون یعنی خبردار شوید اینہا خود ناداند مگر نمی دانند نادانی خود را کہ قول مجتہد مذہب مو بمو موافق قول اللہ وقول الرسول است مگر وہابیان نمیدانند مأخذ قیاس مجتہد را واذا لقوا الذین اٰمنوا قالوا اٰمنا واذا خلوا الیٰ شیاطینہم قالوا انا معکم انما نحن مستہزءون یعنی ہرگاہ ملاقی میشوند منافقان باموٴمنان خاص میگویند ایمان آوردیم باخلاص وہرگاہ خلاصہ میشوند برفیقان وسرگروہان خود میگویند ما با شماہستیم درعقائد باموٴمنان در اظہار ایمان مسخرہ کنان ہستیم وہمیں است احوال وہابیان حنفی نما کہ جماعت احناف را گویند ما حنفی ہستیم وہرگاہ بارؤسائے وہابیہ جمع میشوند میگویند ما با شمائیم ما فقط برائے فریفتن آنہا اظہار حنفیت میکنیم **فائدہ** حق تعالیٰ رؤسائے منافقین را شیاطین فرمودہ آنہا در ظاہر بنی آدم بودند برائے اینکہ بدانی کہ اعتبار عمل وعقائد را ہست نہ جسد وصورت را گو صورتش انسان باشد اما چونکہ کار شیاطین میکند اوہ شیطان است چنانچہ در سورہ والناس میفرماید یوسوس فی صدور الناس من الجنۃ والناس حق تعالیٰ در تردید این قول آنہا میفرماید اللہ یستہزئ بہم ویمدہم فی طغیانہم یعمہون ٥ یعنی حق تعالیٰ جزائے تمسخر آنہا میدہد ومہلت میدہد در سرکشی آنہا درحالیکہ سرگرداند درحیرت ونابینایانند از چشم بصیرت اولئک الذین اشتروا الضلالۃ بالہدیٰ یعنی اینانند کہ خریدند گمراہی را بہدایت وہمیں است احوال غیر مقلدان مذہب کہ گمراہی پسند کردند واز راہ راست امۃ

مرحومہ حق تعالیٰ نتیجہ این خریداری آنہا چنان میفرماید فما ربحت تجارتہم
وما کانوا مہتدین لا یعنی فائدہ نکرد تجارت منافقان و نہ یافتند راہ راست
راہمچنین است حال وہابیان کہ دریں عقائد فاسدہ خود راہ راست نیافتند
وگمراہ گشتند درانیجا اگر کسے گوید کہ ہمیں آیات متلوہ را اگر غیر مقلدین از طرف
خود بر شما حجت آرند میتوانند کہ مقلدین مذاہب را تشبیہ بمنافقان دادہ
علامات نفاق را در شمایان ثابت نمایند۔ در جواب گوئیم نمیتوانند بدو وجہ
وجہ اوّل آنکہ حق تعالیٰ در اوّل آیات لفظ ومن الناس فرمودہ است
ولفظ من تبعیضی است یعنی بعض الناس کہ جماعۂ منافقان مدینہ
طیبہ بودند و آنہا بہ نسبت دیگر افراد اصحاب اقل قلیل بودند ہمچنین غیر
مقلدین بہ نسبت مقلدانِ مذاہب اربعہ اقل قلیل اند پس این تشبیہ
با منافقان بر غیر مقلدین صادق می آید نہ بر مقلدین۔ دیگر آنکہ دریں آیات
منافقان را حق تعالیٰ میفرماید واذا لقوا الذین اٰمنوا قالوا اٰمنا واذا خلوا
الیٰ شیاطینہم قالوا انا معکم الآیۃ این علامت در مقلدین گاہی
پیدا نمی شود کہ نزد وہابیان بگویند کہ ما بمذہب شمائیم وہر گاہ بہ رؤسائے
مقلدین برسند گویند کہ ما بطریق تمسخر خود را وہابی نمودیم تا دیگر وہابیان را
بفریب مقلد نمائیم وہمین علامت بعینہ در غیر مقلدین حنفی نما موجود است
من اوّلہ الیٰ آخرہ ببین در تمام مقلدین کسے ہست کہ خود را بنفاق
وہابی ظاہر سازد وہزارہا وہابیان ہستند کہ خود را بنفاق حنفی میگویند
فانصف وتنبہ الحاصل اصول ما بہ النزاع درمیان مقلدین و
غیر مقلدین چہار چیز است التعظیم لغیر اللہ۔ التوسل بارواح
الصلحاء والاستمداد منہا۔ النداء للغائب وسماع الموتیٰ

الاتباع والتقلید لارباب المذاہب الاربعہ۔ این ہر چہار چیز راوہابیہ شرک وکفر وبدعت میدانند چنانچہ درعقائد آنہا بحوالہ کتب آنہا ذکر یافت داہل السنۃ والجماعۃ مقلدین مذاہب اربعہ این ہر چہار چیز را مباح ومسنون وواجب میدانند الحال برما مقلدان لازم است کہ دلائل اباحت وتسنن ووجوب امور معلومہ از روئے کتاب اللہ وحدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واقوال وافعال سلف صالح وجمہور علما راامت مرحومہ ثابت کنیم اما قبل از شروع درمقصود جماعۃ غیر مقلدین راعموماً وجماعۂ وہابیہ حنفی نما راخصوصاً بکمال ادب معروض کہ برائے خدا پردہ تعصب وآتش قہر وغیظ بے محل کہ با مقلدان مذاہب دارند یکسو انداختہ بطریق انصاف کہ احسن الاوصاف است بکمال فراخدلی فکر غائر منصفانہ بر مضامین رسالہ بعمل آوردہ نتیجہ کہ مقتضائی انصاف باشد برآرند کہ حق طلبی این است دخواہ مخواہ مجرد سماع دلیل مخالف طبع بردّ وقدح آن نکوشند کہ این طریقۂ نفس پروری است واللہ یھدی من یشاء الی صراط مستقیم۔

اصل اول التعظیم لغیر اللہ ثابت است بکتاب اللہ واحادیث صحیحہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واقوال وافعال سلف صالح وجمہور علماء امت اما کتاب اللہ تعالیٰ فقد قال اللہ تعالیٰ فی کتابہ العزیز ومن یعظم شعائر اللہ فانھا من تقوی القلوب یعنی ہر کہ تعظیم کند نشانہ ہائے حق تعالیٰ راپس این تعظیم از تقویٰ وپرہیزگاری است اول معنائی شعائر باید فہمید محقق دہلوی شیخ عبدالحق رحمہ ربہ میفرماید شعائر جمع شعیرہ است وشعیرہ علامت راگویند پس ہر چیز کہ از دیدن آن خدا

یاد آید

یاد آید آن از شعائر اللہ است انتہیٰ پس شعائر اللہ مخصوص بصفا و مروہ
نیست بلکہ آنہا بعضی از شعائر اللہ ہستند قال اللہ تعالیٰ ان الصفا والمروۃ
من شعائر اللہ و نہ مخصوص بہ عرفات و مزدلفہ و منیٰ است حضرت شاہ
ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ در حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۶۹ میفرماید و معظم شعائر اللہ
اربعۃ القرآن والکعبۃ والنبی والصلوٰۃ وہمین بزرگ در الطاف القدس
صفحہ ۳۰ میفرماید و محبت شعائر اللہ عبارت از محبت قرآن و پیغامبر و کعبہ است
بلکہ محبت ہر چہ منتسب باشد بخدا حتیٰ اولیاء اللہ نیز انتہیٰ پس ازین
عبارت مفہوم شد کہ اولیاء اللہ نیز داخل شعائر اللہ اند خود سرگروہ وہابیان
مولوی اسمٰعیل در کتاب خود صراط مستقیم در باب اول میگوید و از فروع
حب منعم است تعظیم شعائر او یعنی اموریکہ با آن مناسبت خاصہ میدارد
بحیثیتے کہ ذہن کسے کہ واقف بآن مناسبت باشد از ان امور بآن منعم
انتقال میکند مثل تعظیم نام او و کلام او و لباس او و سلاح او حتیٰ کہ مرکب
او و مسکن او الخ انتہیٰ ازین عبارت معلوم شد کہ تعظیم شعائر رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم عین محبت منعم حقیقی است پس تعظیم نام آن سرور
علیہ الصلوٰۃ والسلام و کلام او و لباس او و سلاح او و مرکب او و مسکن و مولد
و مرقد او و مشاہد او و مساجد او عین تعظیم آن سرور است علیہ الصلوٰۃ والسلام
کہ در حقیقت تعظیم رب العزت است و در پس آن تعظیم اہلبیت او و تعظیم اصحاب
او و چیزہائیکہ بآن بزرگواران منسوب اند تعظیم آن سرور است صلی اللہ
علیہ وسلم کہ در حقیقت تعظیم رب العزت است زیراکہ سبب تعظیم آنست کہ او فرستادہ
و محبوب رب العزت است و محبوب محبوب لامحالہ محبوب می باشد
مولوی اسمٰعیل پس از عبارت فوق این رباعی[1] در صراط مستقیم خود می نویسد

[1] مولف گوید نسبت این رباعی مولوی اسمٰعیل بخبر صحیح می نماید خلاف مشرب و مذہب او است ۱۲

نازم بچشم خود کہ جمال تو دیدہ است ۞ افتم بپائی خود کہ بکویت رسیدہ است
ہردم ہزار بوسہ زنم دست خویش را ۞ کو دامنت گرفتہ بسویم کشیدہ است
این ہمہ تعظیم لغیر اللہ است یا چیز دیگر چونکہ سرگروہ ومقتدائے قوم چنین
میگویید در باب منتسبات حضور اکرم اینقدر تاکید میکند معلوم نیست کہ این
بدبختان بہ پیروی کدام شخص درعوض تعظیم تحقیر وتوہین وہدم ومحو آثار آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم میکنند کہ خود سرگروہ اینہا این آثار متبرکہ را از جملہ شعائر اللہ
مینویسد وحق تعالیٰ امر بہ تعظیم آنہا میکند این است اتباع این قوم مر کلام
را مرشد ومقتدائے خود را اگر این دو آیہ را بطریق قیاس منطقی بہم جمع کنی
ان الصفا والمروۃ من شعائر اللہ ومن یعظم شعائر اللہ فانہا من تقوی
القلوب بعد سقوط حد اوسط نتیجہ چنین می برآید ومن یعظم الصفا والمروۃ
فانہا من تقوی القلوب تعظیم صفا ومروہ کہ دو کوہک خورد متصل حرم مکی
اند بسبب رفت وآمد سیدتنا ہاجرہ والدہ حضرت اسمٰعیل نبی اللہ
علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام از شعائر اللہ بنص قرآن ثابت شد کہ
یادگار آن معصومہ محترمہ است امکنۂ مقدسہ کہ یادگار فخر الاولین والآخرین
سید الانبیاء والمرسلین محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہستند چون
مولد او ومسکن او ومعبد او ومہجر او ومسجد او ومرقد او وآثار ومرقد آل واصحاب
او صلی اللہ علیہ وسلم تعظیم بجائے خود در مذہب وہابیہ قابل البقا بجائے
خود ہم نماندند بلکہ واجب التخریب گشتند۔ انا للہ وانا الیہ راجعون۔ اگر بنظر
انصاف ورق گردانی قرآن مجید کنی تمام قرآن پُر از تعظیم وتوقیر او علیہ الصلوٰۃ
والسلام یابی سورۂ حجرات بسم اللہ الرحمٰن الرحیم یا ایہا الذین آمنوا
لا تقدموا بین یدی اللہ ورسولہ واتقوا اللہ ان اللہ سمیع علیم

یا ایہا الذین

یا ایہا الذین آمنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت النبی ولا تجہروا لہ بالقول کجہر بعضکم لبعض ان تحبط اعمالکم وانتم لا تشعرون۔ ان الذین یغضون اصواتہم عند رسول اللہ اولئک الذین امتحن اللہ قلوبہم للتقوی لہم مغفرۃ واجر عظیم۔ ان الذین ینادونک من وراء الحجرات اکثرہم لا یعقلون۔ ولو انہم صبروا حتی تخرج الیہم لکان خیرا لہم واللہ غفور رحیم ؕ درایں پنج آیت اگر کسی بغور وانصاف فکر کند معلوم می تواند کرد کہ حق تعالیٰ چہ مقدار ساحت عزت وتعظیم وتوقیر رسول مقبول خود را صلی اللہ علیہ وسلم بلند ساختہ وبکدام مرتبہ امر ارشاد مراعات آداب او علیہ الصلوٰۃ والسلام بر امت او فرض نمودہ تا کدام حد تہدید وتقریع بے ادبان بیان فرمودہ کہ فقط بلندی آواز را بر آواز او علیہ الصلوٰۃ والسلام سبب تحبط اعمال فرمودہ واعمال را بصیغہ جمع فرمودہ برائے اشعار بآنکہ جمیع اعمال صالحہ کہ در اسلام کردہ اند بلکہ خود اسلام ہم کہ علی است از عمل ہائے نیک بسبب سوء ادب رفع صوت محبوط ونابود میگردند ودر شان نزول ان الذین ینادونک من وراء الحجرات مفسرین مے نویسند کہ عیینہ بن حصن فزاری واقرع بن حابس با ہفتاد نفر از قوم خود بنی تمیم وقت نیمروز در مدینۂ منورہ رسیدند وحضور اقدس رسول مقبول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در استراحت قیلولہ بودند پس این قوم بیرون حجرہ ہائے ازواج طاہرات بطریق بے ادبانہ نعرہ ہا برپا کردند وگفتند یا محمد اخرج الینا پس حق تعالیٰ زجر وتوبیخ کرد این روش بے ادبانہ آن قوم را وامر بتعظیم وتوقیر وثبات وصبر فرمود۔ عجب اینکہ این قوم بنی تمیم کہ نجدیان این زمان ہم خود را منسوب بہ بنی تمیم میکنند از اول زمان

ہمچنین بے ادب وباروش جاہلانہ بودند ازان وجہ در حدیث وارد است
الغلظ والجفاء فی المشرق وخاص درحق نجد فرمودہ منہ یطلع قرن الشیطان
صدق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واللہ قد خرج منہ قرن
الشیطان ومنہ وقعت الفتن والزلازل فی المسلمین وای الفتن
والزلازل نہبت الاموال وقتلت الرجال وسبیت الحریم والاطفال
واستمر الوبال علی اہل الحرمین الی ہذا الحال فنسأل اللہ الکریم المتعال
ان یمن بفضلہ ویکشف السوء والنکال ویحسن الحال والمآل اگر نزول
قرآن بہ انتقال حضور اقدس او صلی اللہ علیہ وسلم منقطع نمی گشت درحق
این بے ادبان نجدیان چہ آیات وعید شدید نازل میگشتند اما افسوس
کہ آن سلسلہ مقطوع گشت الحال نجدیان در تخریب آثار وہندیان در
تحسین آن تخریب خشنود اند **فائدہ** در اول آیات سورہ حجرات شروع ارشاد
آداب بلفظ یا ایہا الذین امنوا لا تقدموا الآیۃ فرمود ودر شروع آیت ثانیہ
باز لفظ یا ایہا الذین امنوا را مکرر فرمود اگرچہ ایجاز وجزالت قرآن کریم
مقتضی واو عاطفہ است یعنی اگر ولا ترفعوا اصواتکم الی آخر الآیۃ می فرمود
کافی بود اشعار باینکہ ارشاد عدم رفع صوت بحضور او علیہ الصلوٰۃ
والسلام وارشاد عدم مخاطبۂ او علیہ الصلوٰۃ والسلام بمثل مخاطبۂ آنہا
بایکدیگر ودر صورت عدم امتثال وعید تحبط اعمال مخصوص باہل زمان
آں سرور صلی اللہ علیہ وسلم نیست بلکہ ہرکسی کہ متصف بایمان باشد
الی یوم القیامہ این حکم تحفظ آداب آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام دامنگیر
اوست اگر مخصوص باہل زمان بودی یا اصحاب النبی ونحوہ میفرمود و
آن احکامیکہ مخصوص باہل زمان است چون یا نساء النبی او یا اہل یثرب

او یا ایها الذین هادوا بالفاظ مخصوصه ذکر فرموده است بلکه چون نماز و روزه
و حج و زکوٰة و باقی اصول اسلام را بلفظ یا ایها الذین آمنوا ذکر کرده است
که تا روز قیامت جملهٔ مومنان بر آن عمل نمایند این ارشاد آداب را هم بهمان
طرح بلفظ مکرر یا ایها الذین آمنوا ارشاد فرمود پس مدفوع گشت بذکر این
فائده آنچه وهابیان میگویند که تعظیم آن سرور علیه الصلوٰة والسلام محدود
بایام حیات او بود و اجساد و ارواح انبیاء و صلحاء بعد از مردن قابل تعظیم و استمداد
نیستند زیرا که مراعات آداب حضور انور تا روز قیامت بر جمیع مومنان بحکم
همین آیات فرض گشت فتدبر و انصف - این همه تاکیدات مراعات آداب از
تعظیم لغیر الله است یا چیزی دیگر بلکه تعظیم غیر الله است لله آیه کریمه
یا ایها الذین آمنوا لا تقولوا راعنا و قولوا انظرنا واسمعوا و للکفرین عذاب
الیم چونکه کفار و منافقان لفظ راعنا را در مخاطبات حضور انور راعینا
میگفتند و اصحاب کرام راعنا حسب اصطلاح لغت عرب میگفتند و هر دو
لفظ بصورت مشابهت باهم داشت حق تعالی مومنان را از استعمال
لفظی که مشابه لفظ کفار بود منع فرمود و در پس آن فرمود و للکفرین عذاب
الیم یعنی اگر کسی مراعات ادب نکند و اصرار بر آن کند او کافر است و
کافران را عذاب دردناک است این امر از جانب الهی مر مومنان
را برائے تعظیم حضور انور است یا چیزی دیگر و در صدر آیة یا ایها الذین آمنوا
فرمود اشعار باینکه هر که مومن باشد الی یوم القیامة بر او مراعات آداب
حضور انور فرض است - کریمه و لو انهم اذ ظلموا انفسهم جاؤک
فاستغفروا الله واستغفر لهم الرسول لوجدوا الله توابا رحیما یعنی
اگر آنها هرگاه که ظلم کنند بر خود بکفر یا بفسق بیایند نزد تو پس طلب

مغفرت کنند از او تعالیٰ وطلب مغفرت کند برائے آنہا رسول ہر آئینہ خواہند
یافت او تعالیٰ را توبہ قبول کننده وبسیار مہربان این آیۃ شریفہ بکمال
ایضاح تردید مذہب غیر مقلدین میکند زیرا کہ لفظ جاؤک عام است از
دور بیایند یا از نزدیک پس آنچہ این محرومان میگویند کہ سفر روضۂ
مبارکہ حضرت خیر البریہ حرام وشرک است صریح مخالف ومصادم قول
او تعالیٰ است زیرا کہ مجیئت از دور بغیر سفر ممکن نیست فاستغفروا الله
ندا میکند کہ دعائے مغفرت وقضائے حاجات در اماکن متبرکہ مقدسہ
مقبول است ورنہ استغفار الٰہی در ہر مکان ممکن بود فا تعقیبی زیادہ تر
توضیح آن میکند یعنی استغفاری کہ پس از مجیئت واقع شود آن مقبول
است تردید است قول محرومان را کہ او تعالیٰ ہر جا دانا و بینا است اماکن مقدسہ را
تاثیری ودخلی در آن نیست۔ واستغفر لهم الرسول باب شفاعت کشاد
گویا کہ استغفار رسول شرط مغفرت است کہ استغفار الٰہی آن وقت مفید
می افتد کہ مقرون شود باستغفار رسول وآنچہ این محرومان انکار شفاعت
میکنند ومیگویند کہ شفاعت بغیر اذن کسی نمیتواند استدلالاً بقولہ تعالیٰ
من ذا الذی یشفع عنده الا باذنہ گوئیم بالکل صحیح بغیر اذن کسی نمیتواند
شفاعت کرد اما رسول مقبول را اذن شده است کہ مقام محمود موعود ہمین
مقام شفاعت کبری است بدلیل حدیث صحیح اعطیت الشفاعۃ
بصیغہ ماضی۔ واگر محرومان اعتراض آرند وگویند کہ این آیۃ مخصوص بحالت
حیوۃ او بود علیہ الصلوۃ والسلام گوئیم لفظ اذ تردید میکند اعتراض شما را کہ
اذ مخصوص بزمان دون زمان نیست پس ازین کریمہ سہ امر ثابت شد
سفر روضۂ مطہرۂ او علیہ الصلوۃ والسلام واجابت دعا در اماکن مقدسہ

وشفاعت

وشفاعت آن سرور صلی اللہ علیہ وسلم مر عاصیان را فتنبتہ کریمہ ان الذین یبا یعونک انما یبا یعون اللہ ید اللہ فوق ایدیہم یعنی آن کسانیکہ بیعت میکنند باتو بدرستیکہ بیعت باخدا می کنند سبحان اللہ چہ مقدار مرتبۂ قرب است آری خلیفۂ مطلق ہم رسول برحق است. ید اللہ فوق ایدیھم اسرارے دارد کہ بیرون از حیطۂ تحریر است قلم اینجا رسیدہ و سر شکست. کریمہ وما کان اللہ لیعذبھم وانت فیھم یعنی حق تعالیٰ عذاب نمی فرستد بر کفار وحال[1] آنکہ وجود مسعود تو درمیان آنہا است آے عزیز قوم ہر نبی بعد از طغیان مورد نزول عذاب می گشت واُمّۃ آنحضرت از نزول عذاب الٰہی در دار دنیا مامون اند بسبب بودن وجود مبارک او علیہ الصلوٰۃ والسلام درمیان اُمت خود الیٰ یوم القیمہ اگر وجود مسعود او علیہ الصلوٰۃ و السلام درمیان ما نبودی ہر آیہ بسبب انواع طغیان مستحق انواع عذاب می گشتیم تردید است مر قول محرومان را کہ او از میان ما رفت وخاک شد خاک باشد در دہان آن قوم کریمہ یا ایھا النبی انا ارسلناک شاھدا و مبشرا و نذیرا و داعیا الی اللہ باذنہ وسراجا منیرا یعنی اے نبی مکرم ما فرستادیم ترا درحالیکہ شاہد ہستی بر احوال امتہ وبشارت دہندہ ہستی مر مومنان را بہ دخول جنت و ترسانندہ ہستی مر کفار را بہ دخول دوزخ و خوانندہ ہستی مردم را بسوی بندگیٔ او تعالیٰ باذن او و چراغ روشن ہستی اینجملہ تشریفات و تعظیمات کہ از جانب او تعالیٰ مر حبیب او را صلی اللہ علیہ وسلم عطا شدہ است قابل غور ہستند در آخر آیتہ فرمود و چراغ روشن ہستی و این چراغ از نور ذات الٰہی روشن شدہ است وہا بیان در پے اطفا این چراغ ہستند یریدون ان یطفؤا نور اللہ بافواھھم واللہ

[1] یعنی آنکہ وجود مسعود تو درمیان آنہا است برایشان عذاب نخواہد کرد ۱۲

متم نوره ولو کره الکافرون وحال آنکہ ؎ چراغی را کہ ایزد بر فروزد ٭
اگر کس تف زند ریشش بسوزد۔ ریش سوختن آسان است اما ایمان سوختن
امر مشکل مؤلف رسالہ عفی عنہ رموز این کریمہ و دیگر متعلق این باب در
رسالۂ تہلیلیہ خود بتفصیل و اشباع نوشتہ است من شاء فلیرجع الیہ
کریمہ وعلمك مالم تکن تعلم وکان فضل الله علیك عظیما یعنی آموخت
ترا آنچہ نمیدانستی آنرا وفضل خدا بر تو اے نبی مکرم عظیم است لفظ ما
تقاضای عموم میکند کہ علوم اولین وآخرین داخل این عموم میتواند شد
ودرین باب احادیث صحیحہ نیز بمرتبۂ تواتر رسیدہ اند وچہ عجب کسیکہ
فضل خدا براو بنص قرآن عظیم باشد باید کہ چنین باشد تردید است م
قول محرومان را کہ میگویند از علم او علیہ الصلوٰۃ والسلام علم ملک الموت
وعلم شیطان زیادہ است کہ بنص ثابت است اوّل سوال این است
کہ آن کدام نص است کہ دال بر عموم علم ملک الموت وشیطان است
چرا آن نص را ظاہر نمیکنند واز این نص مذکور چرا چشم بصیرت اینہا کور است
سعدی خوش گفت ؎ چشم بداندیش کہ برکندہ باد ٭ عیب نماید ہنرش
درنظر۔ مؤلف ازین بحر بے پایان چہ مقدار نوشتہ میتواند کسیکہ بمتابعت
او مرتبۂ محبوبیت در درگاہ الٰہی حاصل می شود خودش بکدام مرتبہ محبوب و
مقرب خواہد بود قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحببکم الله کسیکہ اطاعت
او عین اطاعت خدا باشد وصف قرب او بکدام زبان بیان میتواند کرد
من یطع الرسول فقد اطاع الله کسیکہ امتثال امر ونہی او را حق تعالیٰ
سفارش میکند عظمت قدر او را ہم او میداند۔ ما آتیکم الرسول فخذوه
وما نهیکم عنه فانتهوا این بحث را باین بیت ختم کنم ؎

لا یمکن

لا یمکن الثناء کما کان حقہ ٭ بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر ٭ صلی اللہ
علی سیدنا محمد وآلہ واصحابہ وبارک وسلم اللہم ارزقنا شفاعتہ
واستنا علی سنتہ۔ رجوع باصل مطلب کنیم کہ تعظیم لغیر اللہ چہ حکم دارد حق
تعالیٰ میفرماید واذ قلنا للملئکۃ اسجدوا لادم فسجدوا الا ابلیس ابی واستکبر و
کان من الکفرین این امر ملئکہ کرام را بسجود آدم علیہ السلام بجہت تعظیم آدمؑ بود
یا بجہت تحقیر او اگر تحقیر بود شیطان چرا مبادرت نکرد کہ او اول آنان است کہ
از تعظیم غیر اللہ انکار کردہ اند واول آنان ست کہ تحقیر انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام
مد نظر میدارند واگر بجہت تعظیم آدمؑ بود پس تعظیم غیر اللہ مامور بہ گشت یا نہ کریمہ
وخروا لہ سجدا این سجدہ اخوان وابوین یوسف علیہ السلام برائے او بجہت
تعظیم او بود یا چیز دیگر اگر تعظیم غیر اللہ کفر وشرک بودی حق تعالیٰ در محل توصیف
ذکر آن نمی فرمود اگرچہ نزد ما جماعہ مقلدین سجدہ بعینہ لغیر اللہ حرام است کہ سجدہ
تعظیم مشابہ سجدہ تعبد است وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از سجدہ لغیر اللہ
منع فرمودہ است بحدیث ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال النبی صلی اللہ علیہ
وسلم لو کنت آمر احدا ان یسجد لاحد لامرت المرأۃ ان تسجد لزوجہا
ترمذی۔ اما از حرمت سجدہ حرمت بلکہ کفر وشرک تعظیم لغیر اللہ از کجا فہمیدند
فائدہ اول آنانکہ انکار کرد از تعظیم لغیر اللہ ابلیس بود پس استاد اول نجدیان
ونجدی پرستان ابلیس است از ان وجہ ابلیس را با نجدیان تعلق رشتہ
داری محکم است ہر گاہ کہ در حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم در صورت بنی آدم
ظاہر شدہ است بحلیہ نجدیان ظاہر شدہ است قصہ دار الندوہ کہ کفار قریش
در قتل حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم مشورت میکردند وشیطان بصورت شیخ
نجدی بر آنہا ظاہر گشت وطریق قتل آنہا را نشان داد وجملہ کفار گفتند

القول ماقال الشیخ النجدی اما حق تعالیٰ حبیب خود را از شر آنہا نجات داد مشہور و معروف است ازاں روز نام شیطان شیخ نجدی مقرر گشت ببین کتب لغت غیاث وغیرہ۔ شیخ ابن عربی رحمۃ اللہ علیہ در کتاب مسامرات خود آوردہ است کہ سالیکہ قریش بنای کعبہ معظمہ میکردند در وضع حجر اسود اختلاف افتاد ہر رئیس قوم می گفت کہ من مستحق این خدمتم آخر بصلاح یکی از آنہا قرار بر آن گرفت کہ ہر کہ فردا اول از دروازہ فلان بحرم در آید اورا سپرد این کار شود اتفاقاً حضور انور صلے اللہ علیہ وسلم کہ در عمر ۲۵ سالگی بود اول ازاں دروازہ در آمد جملہ باتفاق گفتند ہذا الامین رضینا بہ آنحضرت بجہۃ مراعات خاطر ہمہ رئیسان امر فرمود کہ حجر مبارک را بر گلیمی داشتند و ہر رئیس را امر فرمود کہ یک گوشہ گلیم را گرفتہ حجر شریف را بالا کنند چون چنان کردند خود بدست مبارک برداشتہ بر محل مقرر او ثبت نمود دران حالت شیطان بصورت شیخ نجدی ظاہر گشت و اشارہ کرد رسول مقبول را علیہ الصلوۃ والسلام سنگے یعنی این سنگ را در پس حجر استوار بکن مقصودش آن بود کہ ہر گاہ سنگ دیگر دران طاق داشتہ شود ہر آئینہ حجر اسود پس خواہد غلطید و مردم فعل اورا علیہ الصلوۃ والسلام مشئوم خواہند دانست اما حضور انور علیہ الصلوۃ والسلام بنور نبوت مقصد اورا دریافتہ فرمود اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم پس خائب و خاسر ناپیدا گشت۔ مسامرات باب بناء الکعبہ۔ ازاں وجہ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم نجدیان را قرن الشیطان فرمود کما فی البخاری ھناک الزلازل والفتن وبھا یطلع قرن الشیطان وعن ابن عمر انہ سمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم وھو مستقبل المشرق یقول الا ان الفتنۃ ھھنا من حیث یطلع قرن الشیطان۔ بخاری ہر گاہ کہ نجدیان را با

شیطان

شیطان علاقۂ قدیمی و رشتہ داری استادی و شاگردی است و تا الیوم آن رشتہ داری را نجدیان و نجدی پرستان بکمال ادب مرعی میدارند و بر هدم و تخریب و تحقیر مقامات مقدسہ و مآثر معظمہ را کہ یادگار حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم و اصحاب و اولاد او بودند بہ تہمت اینکہ مردم در ان شرک میکنند دیگر کدام باعث بود و عیاذاً باللہ من الشرک نفل خواندن و دعا کردن و حاجات خود را از خدا تعالیٰ در اماکن مقدسہ خواستن کدام شرک است اگر مقامات مقدسہ قابل نفل خواندن و دعا خواستن نباشند پس امر واذن فی الناس بالحج برائے کدام مطلب است و امر واتخذوا من مقام ابراہیم مصلّٰی برای چہ و بوسیدن حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم حجر اسود را و طواف چہ شود و استادن خلق بر عرفات و رجوع بمزدلفہ و منیٰ و رمی جمرات و سعی بین الصفا والمروہ و دعا خواستن در ہر مقام برائے کدام مقصد مقرر شدہ است آیا یادگار حضرت خلیل علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام است یا چیز دیگر ربنا لاتزغ قلوبنا بعد اذ ہدیتنا وہب لنا من لدنک رحمۃ قدرے از احادیث رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نیز در باب تعظیم بغیر اللہ بشنو وقت قدوم حضرت سعد بن معاذ رض برائے تحکیم بنی قریظہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جماعۂ انصار را فرمود قوموا الی سیدکم او خیرکم (بخاری) این امر بقیام برائے پایان کردن سعد بود از دابہ او کہ او بیمار بود ۔ مردود است بلفظ حدیث و فحوائے کلام خیر الانام کہ قوموا بلفظ جمع فرمود برائے امداد نزول یک شخص نہایت دو شخص حسب عرف کافی اند تمامی جماعت را برخواستن چہ ضرور اگر تعظیم او مقصود حضرت نبودی قوموا لسعد کافی بود و چونکہ قوموا الی سیدکم او خیرکم فرمود صریح است در تعظیم ۔ ازینجا فائدہ دیگر

قیام برائے تعظیم سعد بود [illegible] دیگر اینکہ بعض محققین [illegible]

ہم مستفاد می شود کہ لفظ سید مر رئیس قوم را گفتن در محل تعظیم جائز است۔
وقت قدوم زید بن حارثہ رضی اللہ عنہ حضور انور خود بغیر آنکہ جامہ را بر خود راست
کند برخاستہ و با او معانقہ کردہ و بوسہ دادہ است لفظ حدیث این است
عن عائشۃ رض قالت قدم زید بن حارثۃ المدینۃ و رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فی بیتی فاتاہ فقرع الباب فقام الیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم عریانا یجر ثوبہ فاعتنقہ وقبلہ ترمذی. اگر گویند کہ این قیام و
معانقہ و بوسہ برائے محبت بود نہ برائے تعظیم گوئیم بوسۂ رسول مقبول علیہ
الصلوٰۃ والسلام حجر اسود را برائے محبت بود یا برائے تعظیم محبت انسان با
سنگ معنے ندارد و اگر برین ہم اکتفا نکنند گوئیم تقبیل یہودیان دست و پائے
حضرت باعزت را علیہ الصلوٰۃ والسلام تصریح است بہ تعظیم کہ عرفاً بوسہ
محبت بر روئے می شود و بوسہ تعظیم بر دست و پائے اگر تقبیل دست و پای
کسے بجہتہ تعظیم جائز نبودی حضرت آنہارا اجازت آن ندادی لفظ حدیث
این است عن صفوان بن عسال قال قال یہودی لصاحبہ اذھب بنا
الی ھذا النبی فقال صاحبہ لا تقل نبی انہ لو سمعک لکان لہ اربعۃ اعین
فاتیا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فسالاہ عن تسع آیات بینات
فقال لھم لا تشرکوا باللہ شیئا ولا تسرقوا ولا تزنوا ولا تقتلوا النفس
التی حرمھا اللہ الا بالحق ولا تمشوا ببریئ الی ذی سلطان لیقتلہ ولا
تسحروا ولا تاکلوا الربا ولا تقذفوا محصنۃ ولا تولوا الفرار یوم الزحف وعلیکم
خاصۃ الیھود ان لا تعتدوا فی السبت قال فقبلوا یدیہ ورجلیہ وقالوا
نشھد انک نبی الی آخر الحدیث ترمذی. باب در تعظیم المومن گذاشتہ
از ابن عمر روایت میکند میگوید ونظر ابن عمر یوما الی البیت اوالی الکعبۃ فقال

ما اعظمک

ما اعظمك وما اعظم حرمتك والمؤمن اعظم حرمة عند الله منك الى آخر
الحديث قدری رجوع بعمل نجوم سمار الاسلام اصحاب خیر الانام صلی اللہ
علیہ وسلم ورضی عنہم نیز باید کرد در کتب احادیث وسیر ثابت است کہ
صحابہ کرام در حضور انور او صلی اللہ علیہ وسلم چنان باُدب وفروتنی وخشوع
می نشستند کانما علی رؤسہم الطیر یعنی از کثرت تعظیم او صلی اللہ علیہ
وسلم وتوقیر مجلس او سرہائے خود ہا را فرو انداختہ می نشستند کہ گویا بر سر آنہا
مرغ وحشی نشستہ است کہ بادنی تحرک پریدہ می رود واز کمال تعظیم بطرف
او علیہ الصلوۃ والسلام دیدہ نمی توانستند لفظ ترمذی این است فلا یرفع الیہ
احد منہم بصرہ فی حدیث طویل الحال بعض اقوال واعمال علما امت را نیز
بنظر انصاف ملاحظہ فرمایند مولٰسنا مخدوم محمد ہاشم سندہی در حیوۃ القلوب
فی زیارة المحبوب در باب چہاردہم فصل سوم از مولٰسنا رحمۃ اللہ صاحب
مناسک وشیخ علی قاری خلاصہ عبارات آنہا چنین مے نویسد مستحب است
زیارت مساجد وآبار وآثار کہ منسوب اند بسوئے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
برابر است کہ دانستہ شود عین آنہا یا جہتہ آنہا وتصریح کردہ اند باین استحباب
علی الاطلاق جماعتی از حنفیہ وطائفہ از شافعیہ ومالکیہ وحنابلہ الی قولہ تعظیم
ہر چیزے کہ مساس کردہ باشد بدست او یا پہلوے او یا قدم او یا عضوے از
اعضائے او برابر است کہ صحیح گشتہ باشد نقل در ثبوت او یا اینکہ معروف
باشد در مردم بروجہ اشتہار بغیر ثبوت آن در اخبار وآثار۔ انتہی مختصراً
حالا انصاف باید کہ در باب آثار متبرکہ شہرت کافی است یا حدثنا و
عن عن را ضرورت است در باب مولد النبی دار ارقم بن ارقم مکان خدیجۃ
الکبری ؓ مولدہ فاطمہ ؓ ومساجد آثار کسی گفتہ است کہ این جعلی اند بلکہ جملہ بر صحت

آں اتفاق دارند و زیارت آن آثار را مستحب میگویند ہمین ایضاح المناسک
امام نووی و مناسک ملا علی قاری و تاریخ قطبی تا این حد کہ پیشوائے نجدیت ابن
تیمیہ وغیرہ نیز آنرا جلی نگفتہ اند آری موجب مذہب خود زیارت آنرا حرام می
گویند چنانچہ صدیق حسن خان در کتاب رحلۃ الصدیق از ابن تیمیہ ہمیں مضمون
نقل میکند حضرت عبد اللہ ابن عمر ہرگاہ کہ بحج می رفت پس در مساجد و مقامات
کہ بین الحرمین بر آثار آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درست شدہ بودند می ماند و در آن
نماز ادا میکرد بجہت حصول برکت و زیر ہر درختی کہ حضور انور صلے اللہ علیہ وسلم
استراحت فرمودہ بود آن درخت را آب می دہانید ایں روایات در صحاح و سنن
و مسانید و معاجم بکثرت موجود است در طبقات ابن سعد می نویسد رأی ابن
عمر واضعًا یدہ علی المنبر یعنی منبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم ثم وضعہا علی
وجہہ ازین وجوہات از حضرت امام احمد بن حنبل رض بوسہ منبر و بوسہ قبر
النبی صلی اللہ علیہ وسلم بجہت حصول برکت مروی است شیخ سمہودی در وفاء
الوفا جلد ۲ صـ ۴۴۳ میفرماید قال العزی فی کتاب العلل والسوالات لعبد اللہ بن
احمد از والد خود قال عبد اللہ سألت ابی عن الرجل یمس منبر رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم و یتبرک بمسہ و یقبلہ و یفعل بالقبر مثل ذلک رجاء
ثواب اللہ تعالیٰ قال لا بأس بہ انتہی مؤلف میگوید عفی عنہ کہ جملہ اصحاب
مذاہب اربعہ بر ہمیں استحباب اند اما بتخصیص روایت از امام احمد بن حنبل
رحمۃ اللہ علیہ شائد بجہت تبکیت وہابیہ نجدیہ آوردہ است کہ آنہا بظاہر دعوی
تقلید ہمیں امام جلیل میکنند و تبرک بآثار جلیلہ شرک و کفر میدانند۔ از اینجا معلوم

؎ و لنعم ما قال العارف الشیرازی فی بستانہ ؎
اگر بوسہ بر خاک مردان زنے ٭ بمردی کہ پیش آیدت روشنے
کسانیکہ پوشیدہ چشم دل اند ٭ ہمانا کزین توتیا غافل اند
معو منی عنہ

معلوم شد که دعوی حنبلیت آنها محض کذب وافترا است. علامه عینی حنفی در عمدة القاری جلد ۴ صفحه ۶۰۷ میفرماید که استادم حافظ زین العابدین عراقی میفرمود اخبرنی الحافظ ابو سعید بن العلائی قال رأیت فی کلام احمد بن حنبل فی جزء قدیم علیه خط ابن ناصر وغیره من الحافظ ان الامام احمد سئل عن تقبیل قبر النبی صلی الله علیه وسلم وتقبیل منبره فقال لا باس بذلک فاریناه للشیخ ابن تیمیه فصار یتعجب من ذلک ویقول عجبت احمد عندی جلیل هذا کلامه اومعنی کلامه قال وای عجب فی ذلک وقد روینا عن الامام انه غسل قمیصا للشافعی وشرب الماء الذی غسله به واذا کان هذا تعظیمه لاهل العلم فکیف بمقادیر الصحابة وکیف بآثار الانبیاء علیهم الصلوٰة والسلام وهمین قول را بسبب شهرت امام مقری مالکی در کتاب خود فتح المتعال بصفة النعال بجنسه نقل کرده است صفحه ۸ نسخه قلمی علامه مقری پس ازین نقل مے نویسد که همین قول امام احمد رض ماخوذ است از روایتے که او در مسند خود نقل میکند که حضرت ابو ایوب انصاری رض بر قبر حضور انور صلے الله علیه وسلم روئے خود نهاد پس مروان گردن او را گرفت او فرمود بگذار از نزد سنگی نیامده ام بحضور اقدس او صلے الله علیه وسلم آمده ام این روایت در مسند امام احمد جلد ۵ صفحه ۴۲۳ موجود است شیخ سمهودی وعلامه ابن حجر مکی وامام سبکی نیز طریق وروای این حدیث بیان کرده اند در منظم ووفاء الوفاء وشفاء السقام را مطالعه فرمایند. انتهی مختصرا. ایضا در کتاب باطل شکن می فرماید صحابه کرام رضی الله عنهم از جمله آثار او صلے الله علیه وسلم تبرک می جستند از آب دهن مبارک او از آب پس خورده او واز آب وضوئی او از عرق مبارک او وصاحب صحیح البخاری در جامع خود بابے قائم کرده است جلد اول صفحه ۴۳۸ باب ما ذکر من درع

النبی صلی الله علیه وسلم وعصاه وسیفه وقدحه وخاتمه وما استعمل الخلفاء بعده من ذلك مما لم تذكر قسمته ومن شعره ونعله وانیته مما یتبرك فیه اصحابه وغیرهم بعد وفاته صلی الله علیه وسلم نزد حضرت عائشه رضی لبادهٔ آنحضرت بود که زیارت میکنانید مردم را ومیفرمودند که حضرت اوشان درهمین لباده رحلت فرموده است لفظ بخاری این است اخرج لنا عائشة رضی کساء ملبدا صـ ۴۳ نزد حضرت انس رض نعلین مبارک بودند که زیارت میکنانید مردم را لفظ بخاری اخرج لنا انس نعلین جرداوین صـ ۴۳۸ نزد حضرت عبد الله بن سلام پیالهٔ حضور اقدس بود که دران آب انداخته مردم را مینوشانید لفظ بخاری قال ابو بردة قال لی عبد الله بن سلام الا اسقیك فی قدح شرب النبی صلی الله علیه وسلم فیه جلد ۳ صـ ۸۴۲ پس همین پیاله را عمر بن عبد العزیز برائے تبرک نگاه داشت. نزد حضرت ام سلمه ام المومنین موہائے مبارک بودند هر که بیمارے شد آنرا شسته آبش به نیت شفا می خورانید بخاری جلد ۲ صـ ۸۴۵ هرگاه جمله آثار او صلی الله علیه وسلم متبرک و واجب التعظیم شدند قبر مبارک او چرا متبرک نباشد ازان سبب ابو ایوب رضی بران رو نهاد که گویا روئی بر قدم او صلی الله علیه وسلم نهاده است قصه قبر امام بخاری رحمه در کتب شراح بخاری موجود است که از قبر او بوی مشک پیدا می شد ومردم خاک آنرا به تبرک می بردند رحلت امام موصوف در ۲۵۶ ہجری در سلطنت عباسیه در عین مملکت ترقی شریعت ومحکمه ہائے قضا واحتساب واقع شده است مگر کسی براین فعل احتساب نکرد وهمین بود عادت سلف صالحین. وائے بر حال پیشوایان نجدیت که نزد آنها فقط بر قبر دست داشتن شرک وکفر وبدعت است آن بود زمانه محدثین ربانی واین است زمانه

محدثین

محدثین زبانی ببین تفاوتِ راه از کجا است تا بکجا این بحث را اینجا ختم میکنیم
و درین کفایت است مر اہل انصاف را۔

اصل ثانی مابه النزاع التوسل بارواح الصلحاء والاستمداد منها

چونکه تحقیق این مسئله موقوف بر حیوة ارواح است بعد مفارقة الابدان باید که
اول حل این مسئله نموده بعد ازاں توسل و استمداد را بران متفرع نمائیم
قال الله تعالیٰ ویسئلونك عن الروح قل الروح من امر ربی وما
اوتیتم من العلم الا قلیلا۔ مسئله روح حسب منطوق قرآن مجید نهایت پیچیده
است اما ما بقدر علم قلیل خود آنچه تکلم میکنیم در حیوة و ممات او میکنیم نه در
کیفیت و ماهیت او که روح بموجب منطوق قرآن شریف از عالم امر است
و عالم خلق از عالم امر القدر بیان مے تواند که شارع علیه الصلوٰة والسلام
از کیفیت و ماهیت او ساکت است اما حیات او در اصول اسلام و
قواعد شرع شریف باتفاق ثابت است بلکه شعور و ادراک او بعد از آزادی
قفس جسم زیاده از حالت گرفتاری او در عناصر اربعه جسم است ارواح سعداً
در نشاة اخری ترقی کامل می کنند و نفوس قدسیه چنانچه درین عالم مصادر
فیوض و برکات بودند همچنان دران عالم بقوت تامه زیاده از حال حیوة
این عالم مصادر فیوض و برکات می باشند براین مسئله حکماء اسلام و
محققین متکلمین و محدثین و اکابر دین اتفاق دارند امام غزالی امام رازی
علامه تفتازانی علامه سید شریف قاضی بیضاوی شاه ولی الله هندی
و قاضی ثناء الله در کتب و رسائل خودها این مسئله را به براهین و دلائل
عقلیه و نقلیه ثابت کرده اند حتی که رؤسائے غیر مقلدین چون ابن قیم وغیرهم

بیان نموده است شارع علیه الصلوٰة والسلام

نیز اعتراف حیوٰۃ وشعور وادراک تام روح کردہ اندر تفسیر بیضاوی جلد اول مطبوع ہند صث می نویسد در تحت آیہ حیوٰۃ شہدا وفیہا دلالۃ علی ان الارواح جواھر قائمۃ بانفسھا مغائرۃ لما یحس من البدن تبقی بعد الموت دراکۃ وعلیہ جمہور الصحابۃ والتابعین وبہ نطقت الآیات والسنن۔ اگر غیر مقلدین کہ از مضامین کتب درسیہ ہم بیخبر اند گویند در کدام آیات وسنن ادراک وشعور آن ثابت شدہ است۔ گوئیم عذاب قبر کہ متفق علیہ طوائف اسلام است وسوال وجواب نکیر ومنکر وتنعیم وتعذیب اہل قبور چنانچہ در احادیث صحاح قریب بمرتبۂ تواتر رسیدہ است آن جملہ موقوف بر حیوٰۃ وادراک وشعور روح است اگر روح را شعور نبودی سوال وجواب ملکین باکیست واگر گویند کہ دران لحظہ سوال ادراشعور است بعد ازان نیست گوئیم کہ تنعیم وتعذیب کہ الی یوم القیمۃ در احادیث صحاح آمدہ است دلیل صریح است بر ادراک وشعور او تا روز رستخیز علاوہ بران بقول صادق مصدوق علیہ الصلوٰۃ والسلام ما ایان ماموریم بہ تکلم کردن با اموات آنجا کہ ارشاد میفرمایند کہ ہر کہ بمقبرہ مسلمانان برسد گوید السلام علیکم یا اھل القبور السلام علیکم دار قوم مومنین وانا انشاء اللہ بکم للاحقون انتم لنا فرط ونحن لکم تبع اسئل اللہ لنا ولکم العافیۃ۔ مسلم وترمذی وابن ماجہ وابو داؤد بالفاظ متقاربہ حصن صفحہ ۱۵۴ اگر آنہا را شعور نمی بود رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم ما ایان را بخطاب جمادات مامور نمی فرمود حاشا وکلا بلکہ خود حضور انور علیہ السلام باین الفاظ زیارت اہل قبور می فرمودند۔ رئیس غیر مقلدین ابن قیم در کتاب روح صث می نویسد از آثار متواترہ ثابت شدہ است وسلف را اجماع است بر اینکہ مردگان زائرین را می شناسند وانداداز آنہا خوش می شوند امام سیوطی

درشرح صدور ص۱۵ می نویسد الاحادیث والآثار تدل علی ان الزائر متی جاء علم به المزور وسمع کلامه وانس به ورد سلامه علیه۔ از حضرت عائشہ صدیقہ وابوہریرۃ وابن عباس رضی اللہ عنہم متعدد روایات ابن ابی الدنیا درکتاب القبور وامام بیہقی درکتاب شعب الایمان روایت کردہ است کہ ہرگاہ کسے نزد قبر مردۂ خود میرود آن مردہ اورا می شناسد واز آواز او خشنود می شود وجواب سلام اومیدہد۔ عن عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من رجل یزور قبر اخیه ویجلس عنده الا استأنس به ورد علیه حتی یقوم۔ کتاب روح ص۵ وشرح الصدور ص۱۳۶ ازاین جہت حضرت عمرو بن العاص وقت مرگ وصیت کرد کہ بعد از دفن من ساعتے جملہ شمایان بر قبر من توقف کنید تاکہ من استیناس باشما کنم بایں الفاظ در صحیح مسلم آمدہ ثم اقیموا حول قبری مقدار ما تنحر جزور ویقسم لحمها حتی استأنس بکم۔ ابن قیم ازین عبارت اخذ کردہ درکتاب روح ص۱۳ می نویسد کہ میت از حاضران انس وانبساط حاصل میکند۔ وآنچہ گفتہ بودم از قول علما کہ درک روح بعد از موت زیادہ می شود باینوجہ کہ درحالت حیوٰۃ اگر کسی اورا در مکانے محبوس می کرد کہ ہیچ منفذ نمی داشت آواز ہیچکس نمیتوانست شنید اما در قبر بموجب روایات ماقبل می شنود تاکہ در صحیح مسلم آمدہ ان المیت یسمع خفق نعالهم واگر کسی در تہ خانہ باشد بر رفتن کسی بربالائی خانہ اورا ایذا نمیرسد ومیت را از پائے مالی قبرش ایذا میرسد کہ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم کسے راکہ تکیہ برقبر کردہ بود فرمود لا تؤذ صاحب هذا القبر رواه الامام احمد فی مسنده تاکہ باپائے پوش در قبرستان رفتن منع فرمودہ است ابوداؤد جلد دوم فی باب المشی بین القبور فی النعل ص۱۰۲ طبع ہند۔

شراح احادیث می نویسند کہ مفہوم احادیث این است کہ با قبور اہانت
واستخفاف نکردن باید زیراکہ مردگان را ازان ایذا می رسد بلکہ قبور را بلحاظ
مراتب اہل قبور ادب واحترام لازم است در مسند امام احمد جلد ۶ صفحہ ۲۰۲ طبع
مصر نوشتہ است کہ از حضرت عایشہ صدیقہ رض روایت نوشتہ است کہ من در
حجرۂ خود بعد از دفن حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم وحضرت ابوبکر صدیق
رضی اللہ عنہ بے تکلفانہ می رفتم ومی گفتم کہ حضور انور دپدر است بعد از دفن
حضرت عمر رضی اللہ عنہ بغیر نقاب داخل نمی توانم شد حیاءً امن عمرؓ۔ حاکم در
مستدرک تصحیح این حدیث کردہ است ودر مشکوٰۃ نیز این حدیث نقل شدہ
است در لمعات می نویسد کہ درین حدیث دلیل واضح است بر اینکہ زائر
احترام وادب قبر آن قدر بہ کند کہ در حال حیوٰۃ او میکرد بالخصوص قبور صالحین
را مشکوٰۃ طبع نظامی صفحہ ۱۴۰ از اینجا باید فہمید کہ مسلک حضرت ام المومنین عائشہ
صدیقہ در باب شعور اموات چیست وانکار او از سماع بکدام معنی بود اگر او
شان قطعاً انکار شعور اموات را مسلک میداشتند با برادر مردۂ خود حضرۃ
عبد الرحمٰن بن ابی بکر الصدیق رض خطاب وگفتگونمی فرمودند۔ مروی است
کہ حضرت عبد الرحمٰن بقرب مکہ معظمہ رحلت فرمود ونعش او را بمکہ معظمہ آوردہ
مدفون کردند چونکہ حضرت صدیقہ برائے زیارت برادر خود تشریف آوردہ فرمود
اے برادر اگر من وقتِ وفاتِ تو حاضر مے بودم ترا در ہمان جا دفن میکردم
واگر آنجا حاضر می بودیم حاجت آمدن نزد شما بار دیگر نبود۔ ترمذی کتاب الجنائز
جلد اول صفحہ ۱۳۱ الحاصل کہ معاملۂ روح عجب حیرت افزا معاملہ است وطاقت
وقوت او عجب طاقت وقوت است خصوص ارواح مقدسہ کہ بالملاء الاعلیٰ
شامل شدہ بصفات آنہا متصف می شوند علم ودرک وشعور وسیر وتصرف

آنہا را در عالم ہیچ چیز حاجب وحاجز نمی تواند شد قاضی بیضاوی تحت قولہ تعالیٰ فالمدبرات امرا می نویسد کالملائکۃ وارواح الصلحاء اگرچہ مسکن آنہا اعلیٰ علیین باشد با قبر خود نیز تعلق کامل میدارند شب معراج حضور انور صلے اللہ علیہ وسلم حضرت موسیٰ علیہ السلام را در قبر مشغول نماز دید و در مسجد اقصےٰ با ارواح دیگر انبیاء ملاقات فرمود و در آسمان ششم با حضور انور صلے اللہ علیہ وسلم مکالمہ ومخاطبہ نمود وحال آنکہ تمامی قصۂ معراج در مقدار زمان چشم زدن بود۔ حافظ ابن حجر[ل] در فتاویٰ خود می فرماید ارواح المومنین فی علیین وارواح الکفار فی سجین ولکل روح بجسدھا اتصال معنوی الیٰ قولہ ومع ذالک فھی مأذون لھا فی التصرف شرح صدور ص۱۶۴ ازان جہۃ سرور عالم صلے اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ است کہ اگر در صحرائے شمایان را مشکلے پیش آید ویار و مددگار نظر نیاید سہ مرتبہ بگوئید یا عباد اللہ اعینونی و درین ارشاد لفظ عباد اللہ عام است کہ شامل است رجال الغیب وملئکہ وارواح طیبہ صلحاء را اصحاب شاہدہ وعلماء ثقات ایں قصہ را بارہا تجربہ کردہ اند وصحیح یافتہ اند حصن ص۱۰۲ شاہ ولی اللہ دہلوی رحمہ اللہ تعالیٰ می نویسد ہرگاہ روح از علائق جسمانیت آزاد می شود رجوع بمزاج اصلی خود کردہ بالملئکہ ملحق شدہ شریک کارہائے آنہا می گردد واکثر کار شان اعلاء کلمۃ اللہ ونصر حزب اللہ می باشد حجۃ اللہ البالغہ ص۳۵ چونکہ مسئلہ حیوۃ وادراک وشعور وعلم وسیر وتصرف ارواح مقدسہ ثابت شد حالا مسئلہ توسل واستمداد باید فہمید۔ انبیاء واولیاء چنانچہ در زندگی واسطہ ووسیلہ بین الخالق والمخلوق اند ومظہر عون الٰہی اند کہ بتوسل و تشفع آنہا مخلوق در مقاصد دینی ودنیوی خود کامیاب می شوند ہمچنان در عالم

ل مراد عسقلانی است ۱۲

برزخ مظاہر عون الٰہی اند کہ فیوض و برکات روحانی آنہا وقت توسل و تشفع باعث حل مشکلات و قضای حاجات خلق می شوند حلال المشکلات و قاضی الحاجات در ہر حال صرف ذات پاک واحد لاشریک است مگر ارواح مقدسہ وسیلہ محض و واسطہ صرف می باشند چنانچہ در حال حیوٰۃ بودند در حال ممات نیز ہمان اند امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ فرمودہ از ہر کہ در حیوٰۃ استمداد میتواند کرد بعد از وفات نیز ازو استمداد میتواند کرد۔ طالبان حق و سالکان طریقت از پیران و معتقدایان خود در زندگی و از ارواح شان بعد از وفات ہمین استمداد تقرب الی اللہ میجویند و تقرب الی اللہ در زندگی ہم بزرگان بمدد روح میفرمایند نہ بقوت دست و پا بعد مردن ہم ہمان روح برقرار بلکہ اقوی ازان است کہ در حال حیوٰۃ بود۔ باقی ماندہ طرز استغاثہ و استمداد عوام لناس آن ضرور قابل اصلاح است کہ در استمداد بحد افراط می رسند و از بعضے کلمات و حرکات ملحدانہ و مشرکانہ سرزد می شوند بر علماء اصلاح و ہدایت آنہا لازم است نہ اینکہ مطلقاً زیارت قبور صلحا را شرک دانند و مردم را ازان قطعاً منع نمایند مثلاً کسے نابینا در مسجدے در آمد و رو بغیر جہۃ قبلہ کردہ نماز شروع کرد بر بینایان لازم انکہ او را ہدایت کنند کہ رو بقبلہ شود نہ آنکہ مسجد را منہدم نمایند یا از نماز او منع کنند عقیدۂ صحیحہ مسلمانان اہل سنت والجماعت این است کہ این ہا نہ زندہ را بالاستقلال حاجت روائے دانند نہ مُردہ را اگر کسے کدام دوا را نافع و ضار حقیقی داند یا کدام حکیم را شافی اصلی داند یا بادشاہ و آقائے خود را رزاق مستقل داند یا کدام بزرگ را قاضی الحاجات بالذات داند این شخص چنان ملحد و مشرک است* امر و احد لاشریک داند مگر دوا را سبب نفع و ضرر داند و حکیمان را ذرائع صحت داند و امراء و سلاطین را ذرائع حصول رزق داند و انبیاءؑ و اولیاء را در زندگی

* چنانچہ کسے کہ بزرگ را قاضی الحاجات بالذات داند در کفر او تامل نیست

دلبعد

وبعد وفات محض وسیلہ و واسطۂ حل مشکلات وقضائے حاجات دانستن این شخص مسلمان صادق الاعتقاد است کہ او بر کریمۂ وابتغوا الیہ الوسیلۃ عمل کردہ است چنانچہ علامہ جزری در حصن خود زیر آداب الدعا می نویسد وان یتوسل الی اللہ تعالیٰ بانبیاءہ (خ ر س) والصالحین من عبادہ (خ) وعمدہ ترین دلائل در باب توسل و استمداد حدیث اعمیٰ است کہ دران توسل و استغاثہ و تشفع و استمداد جملہ علیٰ رغم انوف الوہابیہ موجود است و آن حدیث اینست کہ یک نابینائے بحضور انور صلی اللہ علیہ وسلم حاضر شد و عرض کرد کہ برائے روشنی چشم من دعا بخواہ سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم او را خواندن این دعا ارشاد فرمود اللّٰھم انی اسئلک واتوجہ الیک بنبیک محمد نبی الرحمۃ یا محمد انی اتوجہ بک الی ربی فی حاجتی ھذہ لتقضی لی اللّٰھم فشفعہ فی - رواہ الترمذی وصححہ والنسائی وابن ماجہ والحاکم فی المستدرک وصححہ علی شرط الشیخین ورواہ البیہقی فی الدلائل وفی کتاب الدعوات باسناد صحیح وزاد فقام وقد ابصر از جوہر منظم ابن حجر و حصن الحصین ص ١٢٥ و شفاء السقام للسبکی ص ١٢٣ و آن شخص حسب ارشاد نبوی دعا خواند و چشمش بحکم او تعالیٰ روشن شد اصحاب کرام برائے حاجتمندان ہمین دعا را معمول می داشتند اگر تاثیر این دعا مخصوص بزمانہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم می بود چنانچہ بعض محرومین باین عذر می سرایند اصحاب کرام بران عمل نمی فرمودند بشنو قصۂ حضرت عثمان بن حنیف را و آن این است کہ در زمانہ خلافت حضرت عثمان ذی النورین رضی اللہ عنہ کسے را حاجتے بود بخلیفہ وقت کہ خلیفہ متوجہ حال او نمی شد شکایت خود نزد عثمان بن حنیف رضی اللہ عنہ نمود او ہمین دعائے اعمیٰ باو نشان داد بمجرد خواندن او خلیفہ متوجہ حال او شد و در کار خود کامیاب شد این واقعہ را طبرانی بسند معتبر بچند طریقہ ثابت کردہ است در معجم کبیر خود زیر ترجمہ عثمان بن حنیف در جزء پنجاہم و امام

بیہقی نیز ثابت کردہ است۔ شفاء السقام للسبکی مطبوعہ حیدرآباد صنہ ۱۲۵ و
در معجم صغیر نیز در صنہ ۱۰۳ مطبوعہ مصر این روایت موجود است محدثین برائی روایت
این حدیث باب چنان قائم میکنند باب من کان لہ حاجۃ الی اللہ تعالیٰ
او الی احد من خلقہ صاحب حصن الحصین چنیں میفرماید ومن کان لہ ضرورۃ
فلیتوضاء فیحسن وضوء ثم یصلی رکعتین ثم یدعو اللّٰھم انی اسئلک الخ
ملا علی قاری در شرح این می نویسد قولہ ضرورۃ ای حاجۃ ملجئۃ الی اللہ
او الی احد من خلقہ ۔ در حصن الحصین صنہ ۲۴ می نویسد قلت وان لم
یجب الدعاء عند قبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم ففی ای موضع یستجاب
و در علاوہ حصن الحصین طبع مصر صنہ ۵ در زیر این نوشتہ است وعند قبور
الانبیاء علیہم السلام وجربت استجابۃ الدعاء عند قبور الصالحین
بشروط معروفۃ علامہ ابن عبد البر در استیعاب جلد ۲ صنہ ۴۲۳ می نویسد کہ در
خلافت فاروقی سالے قحط در مدینہ منورہ افتاد شخصے نزد قبر مطہر او علیہ الصلوٰۃ
والسلام آمدہ استغاثہ کرد کہ اے رسول خدا احوال امت را ببین پس ہمان
شخص را در خواب حضور پرنور لبشارت بارش داد حافظ ابن حجر عسقلانی در
اصابہ جلد ۶ صنہ ۱۴۲ طبع مصر تخریج ہمیں قصہ را از ابن ابی خیثمہ حوالہ دادہ است
شیخ بنہانی رح در دعوۃ الحق طبع مصر صنہ ۳ میفرمائد رواہ البیہقی وابن ابی شیبہ
باسناد صحیح الحاصل کہ در قرون ثلاثہ المشہود لہا بالخیر توسل واستمداد را
بکثرت ثبوت موجود است و توسل شان مخصوص بہ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم
نبود بلکہ از قبور صحابہ رض و اہل بیت رض و صالحان امت نیز توسل و استفاضہ
واستغاثہ معمول قرون سابقہ بود علامہ ابن عبد البر کہ امام المحدثین صدی
چہارم بود در ذکر حضرت ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ می نویسد وقبر ابی ایوب

قبر ب سورہا معلوم الی الیوم معظم یستسقون بہ فیسقون۔ استیعاب جلد اول صفہ ۱۵۶ وعلامہ ابن الاثیر در اسد الغابہ می نویسد وقبرہ بہا یستسقون بہ جلد ۲ صفہ ۹۰ طبع مصر۔ کاتب الحروف مؤلف رسالہ میگوید معلوم است کہ قسطنطنیہ در سنہ چہار صد در قبضہ نصاریٰ بود و آنہا باوجود کفر و عداوت اسلام قبر حضرت ابوایوب را معظم داشتہ استسقا بآن میکردند و حق تعالیٰ بفضل خود حاجت روائی آنہا میکرد چنانچہ در استیعاب می نویسد۔ وائے برحال مدعیین اسلام طائفہ نجدیہ کہ قبور اکابر صحابہ و اہل بیت النبوۃ و امہات المومنین رضوان اللہ علیہم اجمعین وصلحاء امت را جملہ ویران و پامال کردند و ہیچ ملاحظہ اصول اسلام نکردند۔ از امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ مروی است کہ می فرمودند قبر موسی الکاظم تریاق مجرب لاجابۃ الدعاء اشعۃ اللمعات وغیرہ این روایت امام شافعیؒ بر طبع غیر مقلدان بسیار گران می افتد کہ او شان با جلالۃ قدر چہ طور چنین میفرماید مگر آنہا معلوم ندارند کہ امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ ہمیشہ توسل و تشفع بقبور صلحا بالخصوص قبر حضرت امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ میکرد، چنانچہ علامہ عز الدین بن جماعہ محدث در کتاب خود انس المحاضرہ و ہمچنین امام موفق بن احمد مکی در مناقب امام ابوحنیفہ صفہ ۱۹۹ ذکر کردہ است۔ ذکر السفیری شارح بعض مجالس من احادیث البخاری ونقل عز الدین بن جماعۃ فی کتابہ انس المحاضرہ عن علی بن میمون قال سمعت الشافعی یقول انی اتبرک بابی حنیفۃ واجیئ الی قبرہ یعنی زائرا فاذا عرضت لی حاجۃ صلیت رکعتین وجئت الی قبرہ وسألت اللہ تعالی الحاجۃ عندہ فما تبعد عنی حتی تقضیٰ۔ صلح الاخوان للسید داؤد الخالدی طبع بمبئی صفہ ۳ علامہ ابن حجر مکی رحمۃ اللہ علیہ در خیرات الحسان طبع مصر صفہ ۶۹

میفرماید۔ اعلم انه لم يزل العلماء وذوو الحاجات يزورون قبره (اى قبر ابى حنيفة) ويتوسلون به فى قضاء حوائجهم ويرون نجح ذلك۔ منهم الامام الشافعى رح لما كان ببغداد فانه جاء عنه انه قال انى لاتبرك بابى حنيفة رح واجيئ الى قبره الخ علامہ ابن الجوزی در کتاب صفوة الصفوة از امام ابراہیم حربی کہ از ارشد تلامذہ امام احمد بن حنبل است روایت میکند کہ می فرمودند قبر معروف الکرخی التریاق المجرب وسیلہ جلیلہ صلہ ۱۳۹ ونزد تمام اکابر بغداد این خبر معروف معروف ومشہور است حضرت امام ابو القاسم قشیری کہ از اکابر محدثین وصوفیہ سہ صدی وچہار صدی بود در رسالہ قشیریہ طبع مصر صلہ در تذکرہ حضرت معروف کرخی رضی اللہ عنہ می فرماید کان من المشائخ الکبار مجاب الدعوات یستشفی بقبرہ یقول البغدادیون قبر معروف تریاق مجرب علامہ ابن خلکان نیز چنین مینویسد در وفیات الاعیان جلد ۲ صلہ ۱۳۶ ۔ امام ابوبکر بن خزیمہ کہ در تعریف او امام سبکی می نویسد امام الائمۃ المجتہد المطلق البحر العجاج در طبقات کبری جلد ۲ صلہ ۱۳۰ وامام ذہبی کہ ملقب بشیخ الاسلام است در تذکرة الحفاظ جلد ۲ صلہ ۸۶ مینویسد کہ این اکابر ہر گاہ بزیارت قبر حضرت امام خراسان سیدنا امام علی بن موسی الرضا رضی اللہ عنہ می رسیدند چہ مقدار خضوع وتواضع وتضرع بجای آوردند حافظ ابن حجر عسقلانی در تہذیب التہذیب جلد ۷ صلہ ۳۸۸ می نویسد قال (ای الحاکم) وسمعت ابابکر محمد بن المؤمل بن الحسن بن عیسی یقول خرجنا مع امام اہل الحدیث ابی بکر بن خزیمة وعدیله ابی علی الثقفی مع جماعة من مشائخنا وهم اذ ذاك متوافرون الی زیارة قبر علی بن موسی الرضا رح بطوس قال فرأيت من تعظيمه يعنى ابن خزيمة لتلك البقعة

وتواضعه لها وتضرعه عندها ما تحيرنا - محدث مشهور ابوحاتم ابن حبان صاحب الصحيح درکتاب الثقات لابن حبان در ترجمه امام علی رضا ابن موسی رحمة الله عليه چنیں می نویسد ما حلت بی شدة فی وقت مقامی بطوس زرت قبر علی بن موسی الرضا صلوات الله علی جده و علیه ودعوت الله تعالیٰ ازالتها عنی الا استجیب لی وزالت عنی تلك الشدة وهذا شئی جربته مرارا منقول از نسخه قدیمه قلمیه ازیں قبیل روایات معتبره در کتب اسلامیه از زمانه خیر القرون الیٰ زماننا ہذا بطریق تواتر منقول است که ہمیشه علما و صلحا و اکابر دین از قبور اولیا و صلحا و اہل بیت النبوة استمداد میکردند و تعظیم آنہا بجا می آوردند اگر جمله روایات نقل گردد کتابے علیحده باید نوشت صاحب انصاف را ہمیں قدر زیاده از کفایت است و بے انصاف را دفاتر کثیره درایت و روایت زیاده باعث ضلالت است و ایں وقت باید که رجوع باصل مقصد کنیم و گوئیم که استدلال منکرین سماع موتی آیه انك لا تسمع الموتیٰ و کریمه وما انت بمسمع من فی القبور است و قول حضرت عائشه صدیقه رض درباب انکار سماع اموات قلیب بدر و اینکه فقہاء حنفیه درباب حلف می نویسند که اگر کسی دیگرے را گفت که من با تو سخن نکنم اگر بعد از مرگ او سخن گوید حانث نمی شود زیرا که میت نمی شنود ہمیں سه وجوه را استدلال می کنند مؤلف رساله میگوید که ایں جمله صحیح است نه آیات قرآنی غلط نه استدلال حضرت صدیقه رض غلط نه قول فقہاء کرام غلط اما خدا را قدری دلائل مثبتین را ہم بغور تامل بفرمایند آنہا میگویند که از آیات شریفه نفی سماع موتی ہرگز مستنبط نمی شود زیرا که ان الاموات لا یسمعون وارد نشده است که بطور استدلال پیش شود و ازیں اموات که در آیات مذکوره

مردگان مراد نیند بلکہ بطریق استعارہ کفار مراد اند کہ کفار را تشبیہ باموات
دادہ است ووجہ شبہ عدم اجابت است نہ کہ عدم سمع واین ظاہر است
کہ کفار کران نبودند قوت سامعہ کفار زائل نشدہ بود لا واللہ می شنیدند
اما اجابت نمی کردند ببین در کریمہ صم بکم عمی کسی از اہل علم میگوید کہ کفا حقیقتاً
گنگان وکران وکوران بودند مؤلف رسالہ میگوید عفی عنہ کہ در اصطلاح
لغۃ عرب لفظ سمع بمعنائے اجابت بسیار واقع می شود ببین لفظ سمع اللہ
لمن حمدہ معنایش مطلق سمع نیست زیرا کہ او تعالیٰ از ہر کس بشنود حمد گوید
یا نگوید بلکہ معنایش اجابت است یعنی قبول میکند او تعالیٰ حمد حامد را و ہمچنین
در ہر زبان شنیدن بمعنائی قبول کردن اصطلاح شائع وذائع است چنانچہ
کسی را کہ نصیحت قبول نمی کند گفتہ می شود کہ بسیار ترا گفتم اما نشنیدی شاعر
میگوید ؎ دوش آن نامہربان احوال ما پرسید ورفت ؛ صد سخن گفتیم واز ما یک
سخن نشنید ورفت معنایش این نیست کہ معشوق کر است انتہی دیگر وجہ
آنکہ لفظ لا تسمع یا لفظ ما انت بمسمع ہر دو از باب افعال است یعنی
تو نمے توانی شنوانید این ازینجا معلوم شد کہ اموات فی نفسہ نمی شنوند و او تعالیٰ
ہم آنہا را نمی تواند شنوانید ببین کریمہ انک لا تھدی من احببت ولکن اللہ
یھدی من یشاء ہم ازین قبیل است باقی ماند استدلال حضرت صدیقہ
جواب آن با ین وجہ میگویند کہ قول یک صحابی در مقابلہ نص قرآن و در مقابلہ
اقوال دیگر اصحاب کرام دلیل وحجت نمی تواند شد حضرت عمر رضہ و دیگر اکابر
صحابہ کہ بر موقع بدر حاضر بودند وخطاب سماع موتی ہم با آنہا صادر شدہ بود
وایشان تسلیم سماع بفرمودہ رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم کردہ بودند چہ طور
با ستدلال حضرت صدیقہ رضہ قول وعمل آن اکابر لغو قرار دادہ شود و

از

از روایت خطاب حضرت صدیقہ رضہ بابرادند خود پس از مرگش چنانچہ گذشت
صریح است بر رجوع حضرت صدیقہ رضہ از قول خود۔ علاوہ بران در احادیث
صحاح سماع موتے ثابت است چنانچہ در قصہ بدر حضرت عمر رضہ را فرمود کہ
شما یان از مُردگان زیادہ نمی شنوید۔ و در صحیح مُسلم وارد است کہ مردہ آواز
نعل زائران می شنود و در روایت دیگر کہ مُردہ سلام زائر می شنود و
جواب آن میدہد۔ وہ پیشوایان وہابیہ چون ابن تیمیہ و ابن قیم و ابن عبد الہادی
و قاضی شوکانی وغیرہم جملہ تصحیح این احادیث کردہ اند و سماع موتے را قائل
گشتہ اند ببین صارم منکی را و کتاب الروح ابن قیم را صفحہ ۱۷ عجیب حالت است
غیر مقلدین را آنجا پیشوایان خود را شیخ الاسلام وغیرہ القاب می دہند و اقوال
آنہارا چون نص قطعی می دانند و در بعض عقائد حقہ آنہا کہ خلاف مشرب این ہا
میباشد اقوال آنہارا بجوی نمی شمرند و بعض روایات ضعیفہ کتب حنفیہ را
باستدلال پیش میکنند در چنین مواضع اترکوا قولی بخبر الرسول را چرا وقعت
نمی دہند و احادیث صحاح را تاویل لایعنی دور از انصاف میکنند کہ این از
خصائص بود وغیرہ خصوصیت آن وقت معقول بود کہ اگر امت را امر بخطاب
اموات نمی فرمود چونکہ السلام علیکم اہل الدیار برائے تمامی امت امر است
پس خصوصیت بکدام معنا است در این موقع مولانا شاہ محمد سلیمان صاحب
پھلواروی رحمت اللہ علیہ تقریری فرمودہ کہ ذکر آن خالی از لطف نیست خلاصہ
تقریر شان اینکہ از تموج ہوائی آوازے کہ از راہ ثقبہ مجوفہ گوش بہ دماغ
می رسد و در قوت سامعہ حسی ازان پیدا می شود آنرا سماع گفتہ می شود این
سماع حقیقۃ از مردگان منفی است کہ بسبب موت چونکہ حیات فانی می شود
قوتہائے سمع و بصر و لمس و شم و ذوق ہم معطل می شوند بیشک مردگان بسمع

معمول حیات نمی شنوند پس انک لا تسمع الموتی برجائے خود بغیر تاویل صحیح است وہمچنیں انکار حضرت عائشہ صدیقہ رضؓ از سمع بجائے خود صحیح است وقس علیہ احکام الفقہ اما ادراک وشعور چیزے دیگر است کہ خاصہ روح است چونکہ روح فانی نیست ادراک وشعور او ہم فانی نمی شوند بلکہ زیادہ از حال حیوۃ تیز می شوند ومردگان را شعور وادراک ہست اما سمع معمول حیات نیست وہر جا کہ در احادیث شریفہ لفظ سمع برائے مردگان وارد شدہ است مراد از آن ادراک وشعور است۔ انتہی وانکار فقہا از سماع موتی بنا بر عرف عام است ودر ایمان عرف را اعتبار است پس از نفی سماع نفی شعور وادراک لازم نمی آید فافہم وانصف۔ تتمہ مسئلہ استمداد شیخ الاسلام علامہ حموی حنفی در نفحات القرب می نویسد مَنْ نسب الی الامام ابی حنیفۃ رحؒ القول بانقطاع الکرامات واھم وعن طریق اھل الھدی صال اذ لم یثبت فی شئی من کتب مذھب ابی حنیفۃ رحؒ اصولا وفروعا القول بانقطاع الکرامات بالموت بل لم یثبت فی شئی من کتب المذاھب الثلاث۔ الخ ص۲۱ شفاء السقام طبع مصر ودر ہمیں کتاب صفحہ ۲۱۸ می نویسد ثم ان تصرف الاولیاء فی حیاتھم ومماتھم انما ھو باذن اللہ تعالی وارادتہ لا شریک لہ فی ذلک خلقا ولا ایجادا ولا یقصد الناس بسؤالھم قبل الموت وبعدہ نسبتھم الی الخلق والایجاد والاستقلال بالافعال فان ھذا لا یقصدہ مسلم ولا یخطر ببال احد من العوام فضلا عن غیرھم فصرف الکلام الیہ ومنعہ من باب التلبیس فی الدین الخ نجدیان وہابیان وحامیان آنہا معنای مجازی واستعارہ ہرگز قبول نمیکنند اگر کسے نسبت فعلی بکسی بکند اگرچہ بطریق مجاز باشد یکدم بر آنہا حکم شرک وکفر جاری میکنند وآیات قرآن

نفحات القرب والاتصال باثبات التصرف لاولیاء اللہ تعالی للسید احمد بن محمد حموی المکی المتوفی ۱۰۹۸

کریم

کریم کہ درشان کفار و آلہہ باطلہ آنہا وارد شدہ اند بر مسلمانان چسپان کردہ حکم شرک میکنند حال آنکہ کفار آلہہ خود را متصرفین بالاستقلال می دانستند و عبادت آنہا میکردند و باین عبادت تقرب الی اللہ می جستند و ہیچ مسلمانی اگرچہ عامی باشد ہیچ بزرگ را الٰہ نمیداند و نہ او را متصرف بالاستقلال میداند بلکہ فقط ارواح بزرگان را حیاً و میتاً وسیلہ درگاہ او تعالیٰ میکنند حالا مسئلہ مجاز و حقیقت را توضیح از آیات قرآن بشنو کہ یک فعل را حقیقۃ منسوب باو تعالیٰ میکند باز ہمان فعل را مجازاً منسوب بہ عباد میکند ہر کس میداند کہ حاکم او تعالیٰ است کریمہ ان الحکم الا للہ اثبات بعد نفی تخصیص حکم باو تعالیٰ میکند باز میفرماید فلا وربک لا یومنون حتی یحکموک فیما شجر بینھم و ہر کس میداند کہ زندگی و مردن بحکم او تعالیٰ است حقیقۃ کریمہ ھو یحیی ویمیت واللہ یتوفی الانفس حین موتھا۔ باز مجازاً ہمیں فعل منسوب بملک الموت میکند کریمہ قل یتوفاکم ملک الموت الذی وکل بکم۔ شفائے بیمار بحکم او تعالیٰ است حقیقۃ کریمہ واذا مرضت فھو یشفین مگر مجازاً منسوب بحضرت مسیح فرمودہ وابرئ الاکمہ والابرص واحیی الموتی باذن اللہ اولاد دہندہ او تعالیٰ است حقیقۃ و مجازاً حضرت جبریل میگوید لاھب لک غلاماً زکیا مولائی حقیقی بحکم اللہ ولی الذین آمنوا او تعالیٰ است مگر مجازاً ہمیں منسوب بعبادہ فرمودہ است انما ولیکم اللہ ورسولہ والنبی اولی بالمومنین من انفسھم ہمچنان معین حقیقی او تعالیٰ است و مجازی بندگان را امر فرمودہ است وتعاونوا علی البر والتقوی واستعانت از عمل نیک نیز در قرآن منصوص است کریمہ واستعینوا بالصبر والصلوٰۃ رہزنان دین اگر لفظ عبد منسوب بغیر می شنوند بے محابا اورا مشرک

میگویند و از نام عبد النبی و عبد الرسول چہ مقدار بیزار ہستند و حق تعالیٰ در قرآن میفرمائد و انکحوا الایامیٰ والصالحین من عبادکم و امائکم و ازیں کریمہ بتصریح جواز نسبت عبدیت بغیر ثابت می شود، ہمچناں رب حقیقی پروردگار عالم است و اذکرنی عند ربک۔ اذ تلد الامۃ ربتھا دیگرے را مجازاً گفتہ می شود مستغاث حقیقی او تعالیٰ است اما مجازاً فاستغاثہ الذی من شیعتہ علی الذی من عدوہ وارد شدہ است و در حدیث شفاعت آمدہ است فاستغاثوا بآدم و در حصن الحصین حدیث حسن مذکور است و آن اینکہ وان اراد عونا فلیقل یا عباد اللہ اعینونی یا عباد اللہ اعینونی بتصریح نداء غائب بلفظ یا و استمداد است و نیز امام بخاری رح در ادب المفرد حدیثے نقل میکند حدثنا ابو نعیم قال حدثنا سفیان عن ابی اسحق عن عبد الرحمٰن بن سعد قال خدرت رجل ابن عمر فقال لہ رجل اذکر احب الناس الیک فقال یا محمد و در روایت دیگر و صاح یا محمداہ صفہ ۱۴۰ اگر نداء غائب جائز نبودی صحابی جلیل القدر چون عبد اللہ بن عمر چنیں ندا نکردی علاوہ برین تمامی مسلمانان در نماز پنجگانہ از زمان مبارکہ الی یومنا ہذا السلام علیک ایہا النبی میگویند ایں تخاطب بکسی کہ غائب است از نظر معمول تمام اہل اسلام است و خود غیر مقلدین نیز اکثر التحیات را بہمین الفاظ مے خوانند باوجود آن اگر کسی بلفظ یا رسول اللہ گفت او را مشرک و کافر می گویند کبرت کلمۃ تخرج من افواھھم ان یقولون الا کذبا نجدیان اہل حرمین را خصوصاً و تمامی امۃ مرحومہ را عموماً مشرک میدانند از آن وجہ قتل النفس و نہب اموال مسلمانان را جائز میدانند و مسلمانان حرمین را عبدۃ الشیاطین می نامند و حدیث صحیح

سرور عالم را صلے اللہ علیہ وسلم کہ درشان اہل حرمین فرمودہ است ان
الشیطان قد یئس ان یعبد فی جزیرۃ العرب و درحدیث دیگر اہل حجاز
را بشارت ایمان دادہ است و سنگدلی وجفا مر اہل مشرق کہ نجد
در شرق حجاز است فرمودہ لفظ حدیث این است غلظ القلوب والجفاء
فی المشرق والایمان فی اہل الحجاز صحیح مسلم۔ ونیز آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم بدرگاہ الٰہی عرض کردہ است اللّٰہم لا تجعل قبری وثنا یعبد
بعدی و یقین کہ ہمین دعائے او بدرگاہ او تعالیٰ مستجاب است پس این
مزار مقدس را نجدیان صنم اکبر نام کردہ اند و در انہدام آن میکوشند
این چہ مقدار بے ادبی و گستاخی و توہین آنحضرت است صلے اللہ
علیہ وسلم۔ فائدہ نجدی پرستان را عادت است کہ ہرگاہ آیات قرآنی
و احادیث نبوی در تردید آنہا پیش می شوند و از جوابش عاجز می شوند
می گویند کہ دلیلے از قول امام خود ابو حنیفہ رح پیش کن در باب سماع موتی
و استمداد و عرس و مولود شریف و بوسہ قبر وغیرہا قول امام خود پیش کن
و این نہایت قول بے بنیاد و عامیانہ است زیرا کہ مقلدین مذاہب
اربعہ خوب میدانند کہ در ہر جزئیہ قول امام را جستن خلاف اصول مذہب
است مسائل فقہیہ بسبب امتداد زمانہ روز بروز پیدا می شوند پس
حکم آنہا از اصول قواعد مذہب علماء وقت پیدا کردن می توانند
مذہب حنفی فقط نام قول حضرت امام اعظم و ابو یوسف و محمد و زفر رحمۃ اللہ
علیہم نیست کہ در جزئیات مسائل تنقیدات علماء متاخرین ہم مذہب حنفی
است مولانا مولوی عبد الحی در صفحہ ۱۶۶ کتاب سعی مشکور میفرماید لا یلزم
تصریح کل من الفروع والجزئیات عن الائمۃ فالعلوم تتزائد یوما فیوما

بحسب اختلاف حوادث الامۃ فما لم یظہر تصریحہم علی خلافہ علیکم بالسواد الاعظم
مؤلف میگوید عفا اللہ عنہ سلسلہ اجمال و تفصیل در ادلہ قطعیہ موجود است
بہین اجمال قرآن مجید را احادیث حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم
تفصیل نمود مثلاً حکم قرآن است اقیموا الصلوٰۃ بالاجمال و احادیث
تفصیل آن کرد کہ فرض صبح دو رکعت و فرض ظہر چہار رکعت علیٰ ہذا
القیاس و بحکم ما اتاکم الرسول فخذوہ وما نہاکم عنہ فانتہوا قول
و فعل حضور اقدس ہم نص قطعی گشت باز در بعض احادیث اجمال بود
تفصیل آن اجمال اقوال و افعال اصحاب کرام و تابعین اصحاب کردند
و بحکم علیکم بسنتی و سنۃ الخلفاء الراشدین من بعدی و اصحابی
کالنجوم بایہم اقتدیتم اہتدیتم و خیر القرون قرنی ثم الذین
یلونہم ثم الذین یلونہم قول و فعل اصحاب و اتباع نیز چون نص
قطعی گشت باز بسبب اختلاف حوادث زمانہ اجمال قول اصحاب و تباع
را تفصیل اصحاب مذاہب اربعہ در کتب مذاہب خود اصولاً و فروعاً
ثبت کردند و بحکم لعلمہ الذین یستنبطونہ باجماع امت این استنباط و قیاس
از ادلہ قطعیہ گردید باز اجمال یا عدم ذکر بعض جزئیات مسائل از اصحاب
مذاہب علماء امت ہر مذہب موافق اصول صاحب مذہب خود تفصیل
آن اجمال یا ذکر آنچہ باقی ماندہ بود در کتب معتبرہ خود نوشتہ د بر آن فتویٰ
کردند بحکم علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل چنانچہ انبیاء بنی اسرائیل
علی نبینا و علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات اصحاب شرائع بودند علماء امت
مرحومہ اصحاب استنباط و فتویٰ اند اما مراد از علماء امت آنانند کہ
ورثۃ الانبیاء و اصحاب نفوس زکیہ باشند نہ دین فروشان کہ رہزنان

دین

دین اند واین نیز حجت قطعی است کہ فروع ہمان اصول مقررہ اصحاب مذاہب است پس در ہر جزئیہ حادثہ قول امام را طلبیدن عوام را در مغالطہ انداختن است لاحول ولاقوۃ الا باللہ ہدانا اللہ وایاہم سواء الصراط۔

اصل ثالث

ما بہ النزاع نداء غائب وسماع موتی است بدانکہ نجدیان وہم مشرب ایشان نداء غائب بلفظ یا فلان یا تخاطب یا غائبان شرک اکبر می نامند اگر بہ نیت حاضر بودن منادی باشد اگرچہ روح مبارک حضرت رسول مقبول صلے اللہ علیہ وسلم باشد امام غیر مقلدین شوکانی در کتاب خود در النضید می آرد تعظیم القبور وخطاب الموتی بالحوائج کفر باز در تطہیر الاعتقاد صلا طبع فاروقی دہلی می نویسد ومن فعل ذلک لمخلوق من حی او میت سواء کان ملکا او نبیا او ولیا صار مشرکا وان اخبر باللہ وعبد نقل از سیف الابرار وبعض وہابیہ فرق می کنند میگویند کہ اگر ندا یا رسول اللہ عاشقانہ باشد یعنی بغیر ملاحظہ سماع منادی جائز است واگر باین نیت باشد کہ منادی یعنی رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم می شنود پس کفر است مؤلف گوید عفا اللہ عنہ ازین طائفہ کہ فعل سلف صالح را شرک و فاعل را مشرک می نویسند سوال است کہ مراد شمایان از غائب کدام است آیا مراد غائب عن النظر است کہ در دیدن شما نیاید یا غائب عن الوجود یعنی معدوم کہ در حقیقت وجود نداشتہ باشد اگر مراد ازان شق اول است پس ندائے شمایان بہ ذات پاک باریتعالی وتقدس اسمہ نیز داخل می شود کہ منادی از نظر شمایان غائب است وبحکم کریمہ لا تدرکہ الابصار ابصار مخلوق طاقت دید احضر

تعالیٰ وتقدس در این جہان ندارند بلکہ نزد وہابیہ از دیدار الٰہی در بہشت نیز انکار است ببین عقیدہ ۲۰ شناعۃ در کتاب سیف الابرار۔ واگر مراد شق ثانی است یعنی مراد از غائب معدوم است پس ارواح انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام وارواح اولیاء کرام رضوان اللہ علیہم کجا معدوم اند کہ وجود وتصرف وشعور وادراک آنہا در اصل گذشتہ از اقوال علماء فریقین ثابت شدہ است ببین تفصیل آن اقوال در اصل سابق۔ واگر گویند کہ قبول داریم کہ ارواح زندہ اند وادراک وشعور ہم دارند اما طاقت تصرف ندارند پس گوییم کہ تردید این قول او تعالیٰ می فرماید در کریمہ فالمدبرات امرا مفسرین بالخصوص قاضی بیضاوی درتحت آن می نویسد کالملئکۃ وارواح الصلحاء پس حکم تدبیر امور مرارواح را در قرآن مجید ثابت شد وتدبیر عین تصرف است ثانیاً چونکہ ارواح از قبیل مجردات است تصرف آنہا در عالم بامر واذن او تعالیٰ چون تصرف ملئکہ علیٰ بامر اللہ تعالیٰ در قرآن مجید از قبیل امداد وایجاد واحیا و اماتت جا بجا مذکور ومسطور است ازان فروتر آمدہ تصرفات اجنہ وشیاطین در عالم بنظر انصاف ببین کہ تاکدام حد قوی وپراثر است قصہ حضرت سلیمان علیہ السلام بابت خدمات شاقہ اجنہ معلوم است کریمہ یعملون لہ ما یشاء من محاریب وتماثیل وجفان کالجواب وقدور راسیات را بنظر انصاف تامل کن ازان ہم فروتر آمدہ ببین کہ درین عالم بسیار اشیا است کہ وجودش از نظر غائب است وقوت تصرف آن زیادہ از محسوسات است مثلاً وجود ہوا از نظر غائب است واز تموج آن قلل جبال راسیات وعوالی عمارات راسخات بر زمین می غلطند ودرختان عظیمہ سرنگون می افتند واجساد کبیرہ ذی قوت بنی آدم چون عادیان بقوۃ سخت تموج ہوا کہ آنرا صرصر گویند انہم

پاشیدہ

ملائکہ است وتصرف ملائکہ

پاشیده می شوند و اثر عین و سحر و جفر وغیرہا چہ عجائب تصرفات دارند اگرچہ
موجد اثر آنہا قدرت قادر حکیم است اما بظاہر افعال منسوب با سباب است
پس ازینجملہ تصرفات مذکوره اگر قبول کنند تصرف ارواح صلحا چرا مردود میکنند
اگر آن باذن الٰہی است این ہم باذن الٰہی است اگر آن ہمہ را قبول نکنند
مصادمہ و مقابلہ قرآن عظیم است و اگر گویند اثرات آنہا بقرآن ثابت
است و اثرات و تصرفات ارواح بقرآن ثابت نیست گوئیم کہ آیہ شریفہ
متلوه فوق اعنی فالمدبرات امرا را چرا فراموش کردی۔ درین محل ذکر
مناظره عالم غیر مقلد با عامی مقلد خالی از لطف نیست و آن اینکہ شخصی مُلا
ابراہیم نام مقلد قوم بلوچ بہ مؤلف این اوراق نقل کرد کہ عالمے از پنجاب
بکوئٹہ بلوچستان رسیده بود و در مسجدے بناء وعظ نہاده بود و انبوه مردم برا
سماع وعظ دیدم من ہم شامل شدم مولوی صاحب در وعظ سخن باین حد
رسانید کہ ہر کہ مرد نبی باشد یا ولی پس از مردن نفع و ضررش بہ ہیچ کس نمیرسد
زیرا کہ خاک شد و از خاک نفع و ضرر غیر متصور۔ ناقل گوید عرض کردم اے
مولوی صاحب انبیاء علیہم السلام را در حالت حیوٰة معجزات بودند یا نہ گفت
آری بودند گفتم اولیاء اللہ را در حالتِ حیوٰة کرامات بودند یا نہ گفت آری بودند
گفتم آن معجزات و آن کرامات آنہا کجا رفتند گفت بمرگ مسلوب شدند
گفتم مولوی صاحب مردم بر سہ طبقہ اند انبیاء و اولیاء و عوام مومنین چونکہ
موت سالب است معجزات انبیاء را علیہم السلام و سالب است کرامات
اولیاء اللہ را رحمۃ اللہ علیہم و نزد عوام مومنین بغیر ایمان دیگر چیز نیست
بر قاعده شما باید کہ موت سالب ایمان عوام مومنین شود ہرگاه از انبیاء و اولیاء
سالب نعمت است از عوام چرا سالب نعمت نشود پس مولوی صاحب از جواب

فرد مانده جماعه خود را باخراج من از مجلس امر فرمود که این شخص طبع مرا خراب کرد انتهی و این قصه را فقیر در رساله تہلیلیه خود واضح تر ازین بیان کرده بحیل که در بعض الفاظ تغائر باشد اما مضمون یک است۔ چونکه دلائل این باب نداء غائب و روایات سلف صالح این اصل اکثر ہمان دلائل و روایات اند که در اصل دوم یعنی اصل استمداد گذشتند ازان وجه اطناب تحریر بکرر آن نشد۔ حدیث اعمی و حدیث یا عباد الله اعینونی و حدیث زیارة القبور بلفظ السلام علیکم و اثر حضرت عثمان بن حنیف که اصل این باب اند جمله در باب ماقبل ازین بالاستیفا ذکر شده اند۔ درین اصل بابی از احادیث آنحضرت صلی الله علیه وسلم درباب زیارت القبور بالخصوص قبر مطہر مکرم فخر عالم صلے الله علیه وسلم و علم موتی بزائران خود و رد تسلیم زائران منقول از کتاب جوہر منظم فی زیارت قبر النبی المکرم تصنیف خاتمة المحققین احمد بن حجر الہیتمی المکی و کتاب شرح الصدور فی احوال الموتی والقبور للشیخ الاجل و الامام الاکمل الشیخ جلال الدین السیوطی المتفق علی جلالته وورعه وغزارة علمه بدان وفقک الله تعالیٰ که آنچه درین باب ذکر احادیث و اقوال سلف صالح می شود برائے زیادت یقین برادران اسلام مقلدین مذاہب است اما غیر مقلدین پیروان نجدیه احادیث این باب را ضعیف یا موضوع خواہند گفت و اقوال مشائخ و علماء امته خود بر آنہا حجت نمی تواند شد زیرا که آنہا در کتب خود حکم شرک و کفر بر مقلدین مذاہب جاری میکنند ببین کتاب تحقیق الکلام تصنیف غلام علی قصوری و ظفر المبین و اعتصام السنة صفحہ ۳۲ ترجمه عبارت ہندی او این است چہار مذہب و خاندان قادریه و نقشبندیه و چشتیه و سہروردیه کافر و مشرک و بدعتی ہستند در اخبار المحدیث

ولوامع الانوار ومعیار التقلید بدیع الزمان می نویسد تقلید شخصی شرک
و بدعت وبدتر از سرگین است نقل از کتاب سیف الابرار وا باطیل وہابیہ
فائدہ مہمہ احادیث حضرت رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم حصر در صحاح
ستہ ومسند امام احمد وموطا امام مالک رحمہم اللہ تعالے نیستند بلکہ مصنفین
کتب احادیث شکر اللہ تعالی سعیہم اجمعین آن حدیثے را در کتب خود
می نویسند کہ بشروط مقررہ اہل حدیث کہ در سند ورواۃ حدیث مقرر کردہ اند
موافق باشد واگر بآن شروط موافق نباید آنرا ذکر نمیکنند چنانچہ صاحب کتاب
صحیح بخاری کہ اصح الکتب است بعد کتاب اللہ خود می نویسد کہ من از چندین
لکھہا احادیث ہمین احادیث مذکورہ کتاب را منتخب کردم وہمچنین احوال
دیگر مصنفان پس ازین مستفاد میشود کہ احادیث ہمیں کتب مشہورہ متداولہ
صحیح اند ودران ضعیف وموضوع نیست الا نادرًا اما این مستفاد نمی شود
کہ ماسوائے آن در تمام عالم حدیث صحیح نیست زیراکہ حضرت رسول اکرم
صلے اللہ علیہ وسلم در مقام تبلیغ بودند روزانہ ہزارہا حدیث بیان میفرمودند
پس ہرکراہر حدیث بسند صحیح رسید آنرا در کتاب خود ذکر نمود وزمانہ اصحاب
مذاہب اربعہ قبل از زمانہ مصنفین کتب حدیث بود پس حدیثی کہ صاحب
بخاری را مثلاً بسند صحیح نرسید ودر کتاب خود ذکر نکرد یا بنقیص آن در
کتاب خود نوشت ازین لازم نمی آید کہ ہمیں حدیث بحضرت امام ابوحنیفہ وغیرہ
رضوان اللہ علیہم اجمعین نیز بسند ضعیف رسیدہ باشد زیراکہ آنہا رحمہم اللہ
تعالی در زمان خیر القرون بودند ووسایط کمتر بودند واہل تقوی وصلاح
بودند وکذب وافترا دران زمان نبود الا نادرًا پس اصحاب مذاہب وضع
مذاہب خود را بآن احادیث صحیحہ کردند واصحاب کتب صحاح ستہ را اگر آن

حدیث بسند ضعیف رسید و ذکر آن در کتب خود نہ کردند اصحاب مذاہب اربعہ از ان
چہ قدح چنانچہ ہمیں مضمون را حضرت شیخ عبد الحق دہلوی رحمۃ اللہ علیہ در کتاب
خود فتح المنان فی اثبات مذہب النعمان بہ بسط کافی و تحقیق وافی ذکر کردہ
است من شاء فلیرجع الیہ انصاف اینست کہ اصحاب صحاح جامعین
اقسام احادیث اند رحمۃ اللہ علیہم و اصحاب مذاہب ناقدین اقسام احادیث
اند رحمۃ اللہ علیہم پس اصحاب صحاح بمنزلہ عطارین اند کہ اقسام ادویہ مفردات
راجمع میفرمایند و اصحاب مذاہب بمنزلہ حکیمان اند کہ خواص آن ادویہ
مفردہ شناختہ موافق مزاج ہر مریض آن مفردات را باہم جمع نمودہ معجون
تیار میکنند کہ باعث شفائے آن مریض می شود رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین۔
رجوع باصل مطلب شیخ ابن حجر مکی در کتاب جوہر منظم مذکور در فصل سادس
ص۵۲ طبع مصری نویسد العاشرۃ ینبغی لہ ایضا ان یستحضر ما قدمناہ فی الفصل
الثانی من حیوتہ المکرمۃ فی قبرہ المکرم وانہ یعلم بزائریہ علی اختلاف
درجاتھم واحوالھم وقلوبھم واعمالھم وانہ صلی اللہ علیہ
وسلم یدعو لکل منھم بما یناسب ما ھو علیہ وانہ خلیفۃ اللہ الذی
یشاء وانہ لایمکن احدا ان یصل الی الحضرۃ العلیۃ من غیر طریقہ وان
من سولت لہ نفسہ اللعینۃ شیئا من ذلک کان سبب لحرمانہ وقبیح
قطیعتہ وخسرانہ ومن ثم رأہ صلی اللہ علیہ وسلم بعض الصالحین فی
النوم فقال لہ یا رسول اللہ ما تقول فی ابن سینا قال صلی اللہ علیہ وسلم
ذلک رجل اراد أن یصل الی اللہ من غیر طریقی فقطعتہ ولیشھد
لذلک ان المحققین علی کفرہ ودوام شقاوتہ انتھی۔ وقال رحمہ اللہ
تعالیٰ فی الفصل الثانی من کتابہ المذکور ص۲۲ اعلم انہ مرت احادیث

رجل خراق کرم دیو اند [illegible] من یشاء [illegible] من یشاء

کثیرۃ

كثيرة صحيحة وغيرها متضمنة لفضائل عظيمة تحصل للزائر فلا بأس بسردها ههنا لتستحضر فوائدها وترجى عوائدها وهي قوله صلى الله عليه وسلم من زار قبري وجبت له شفاعتي ومعنى وجبت له شفاعتي انها ثابتة له بالوعد الصادق لا بد منها وافاد بقوله صلى الله عليه وسلم مع عموم شفاعته له ولغيره انه يخص بشفاعته تناسب عظيم عمله اما بزيادة النعيم واما بتخفيف الاهوال عنه في ذلك اليوم واما بكونه من الذين يحشرون بلا الحساب واما برفع درجات في الجنة واما بزيادة شهود الحق والنظر اليه واما بغير ذلك مما لا اعين رأت ولا اذن سمعت ولا خطر على قلب بشر هذا كله ان اريد ان يخص بشفاعة لا تحصل لغيره ويحتمل ان يراد انه يفرد بشفاعته مما يحصل لغيره والافراد للتشريف والتقوية بسبب الزيادة وان يراد انه ببركتها يجب دخوله فيمن تناله الشفاعة فهو بشرى بموته مسلما فيجري على عمومه ولا يضر فيه شرط الوفاة على الاسلام والا لم يكن لذكر الزيارة معنى لان الاسلام وحده كاف في نيل هذه الشفاعة بخلافه على الاولين وافادة اضافة الشفاعة له صلى الله عليه وسلم انها شفاعة عظيمة جليلة اذ هي تعظم لعظم الشافع ولا اعظم منه صلى الله عليه وسلم فلا اعظم من شفاعته وقوله صلى الله عليه وسلم من زارني بعد موتي فكانما زارني في حياتي وقوله صلى الله عليه وسلم من جاءني زائراً لا تعمله حاجة الا زيارتي كان حقا على ان اكون له شفيعًا يوم القيمة وقوله صلى الله عليه وسلم من جاءني زائرا كان له حقا على الله عز وجل ان اكون له شفيعا يوم القيمة ومر معناه في الفصل

الاول وسیأتی فی تاسعۃ الفوائد فی خاتمۃ السادسۃ عشر من الفصل السادس ما لہ تعلق بذلک فراجعہ فانہ مھم والحاصل ان ھذا الثواب العظیم وھو الفوز بتلک الشفاعۃ العظیمۃ منہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یحصل الا لمن اخلص وجہہ فیھا بان لا یقصد بھا او معھا امرا اخر ثانیا فیھا وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج فزار قبری بعد وفاتی کان کمن زارنی فی حیاتی وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج فزار قبری بعد موتی کان کمن زارنی فی حیاتی وصحبتی وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج فزارنی فی مسجدی بعد وفاتی کان کمن زارنی فی حیاتی وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی الی المدینۃ کنت لہ شفیعا او شھیدا وقولہ صلی اللہ علیہ واٰلہ وسلم من زار قبری او قال من زارنی کنت لہ شفیعا او شھیدا ومن مات فی احدی الحرمین بعثہ اللہ عز وجل فی الآمنین یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی متعمدا ای بان لم یقصد غیر زیارتی کما مر فی معنی خبر من جاءنی زائرا لا تعملہ حاجۃ الا زیارتی الحدیث کان فی جواری یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من سکن المدینۃ وصبر علی بلائھا کنت لہ شھیدا او شفیعا یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی بعد موتی فکانما زارنی فی حیاتی ومن مات باحدی الحرمین بعث من الآمنین یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج حجۃ الاسلام فزار قبری وغزا غزوۃ وصلی فی بیت المقدس لم یسألہ اللہ تعالی فیما افترض علیہ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی بعد موتی فکانما زارنی وانا حیٌّ ومن زارنی کنت لہ شھیدا

وشفیعًا

وشفیعا یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من مات فی احدی الحرمین
بعث من الآمنین یوم القیمۃ ومن زارنی محتسبا الی المدینۃ کان فی
جواری یوم القیمۃ وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی میتًا
فکانما زارنی حیًّا ومن زار قبری وجبت لہ شفاعتی یوم القیمۃ
ومامن احد من امتی لہ سعۃ ثم لم یزرنی فلیس لہ عذر وقولہ
صلی اللہ علیہ وسلم من زارنی فی مماتی کان کمن زارنی فی حیاتی و
من زارنی حتی ینتھی الی قبری کنت لہ یوم القیمۃ شھیدا او قال
شفیعا وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج الی مکۃ ثم قصدنی فی مسجدی
کتبت لہ حجتان مبرورتان وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم من زار قبری
بعد موتی فکانما زارنی فی حیاتی ومن لم یزر قبری فقد جفانی وقولہ
صلی اللہ علیہ وسلم من اتی المدینۃ زائرًا لی وجبت لہ شفاعتی یوم
القیمۃ ومن مات فی احدی الحرمین بعث آمنا انتھی۔ مؤلف گوید
عفا اللہ عنہ تعدد روایات زیارت مع تقارب اللفظ والمعنی از حضرت
شیخ ابن حجر شاید برائے تعضید وتائید وتاکید زیارت مکرم است
صلی اللہ علیہ وسلم لان الاحادیث یعضد بعضھا بعضا الحال قدری
از احادیث نبوی صلی اللہ علیہ وسلم واقوال
سلف صالح از قول شیخ امام سیوطی نیز بشنو حضرت شیخ در کتاب شرح
الصدور فی احوال الموتی والقبور می نویسد باب زیارۃ القبور وعلم
الموتی بزوارھم ورؤیتھم لھم۔ اخرج ابن ابی الدنیا فی کتاب
القبور عن عائشۃ رض قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما
من رجل یزور قبر اخیہ ویجلس علیہ الا استأنس ورد حتی یقوم

واخرج ایضا والبیہقی فی الشعب عن ابیہریرۃ رض قال اذا مر الرجل بقبر
یعرفہ فسلم علیہ رد علیہ السلام وعرفہ واذا مر بقبر لا یعرفہ فسلم علیہ
رد علیہ السلام ۔ واخرج ابن عبد البر فی الاستذکار والتمہید عن
ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من احد
یمر بقبر اخیہ المؤمن کان یعرفہ فی الدنیا فیسلم علیہ الا عرفہ ورد علیہ
السلام صححہ عبد الحق ۔ واخرج ابن ابی الدنیا فی القبور والصابونی فی
المأتین عن ابی ہریرۃ رض عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ما من عبد
یمر علی قبر رجل یعرفہ فی الدنیا فیسلم علیہ الاعرفہ ورد علیہ السلام و
اخرج العقیلی عن ابی ہریرۃ رض قال قال ابو رزین یا رسول اللہ ان طریقی
علی الموتی فہل من کلام اتکلم بہ اذا مررت علیہم قال قل السلام علیکم
یا اہل القبور من المسلمین والمومنین انتم لنا سلف ونحن لکم تبع وانا
ان شاء اللہ بکم لاحقون فقال ابو رزین یا رسول اللہ یسمعون قال
یسمعون ولا یستطیعون ان یجیبوا قال یا ابا رزین الا ترضی ان یرد
علیک بعددھم من الملئکۃ ومعنی لا یستطیعون ان یجیبوا ای
جوابا یسمعہ الجن والانس والا فہم یردون حیث لا یسمع واخرج احمد
والحاکم عن عائشۃ قالت کنت ادخل البیت فاضع ثوبی واقول انما
ھو ابی وزوجی فلما دفن عمر معہم ما دخلتہ الا وانا مشدودۃ علی ثیابی
حیاء من عمر و اخرج الطبرانی فی الاوسط عن ابن عمر قال وقف رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی مصعب بن عمیر حین رجع من احد
فوقف علیہ مع اصحابہ فقال اشہد انکم احیاء عند اللہ فزوروھم و
سلموا علیہم فوالذی نفسی بیدہ لا یسلم علیہم احد الا ردوا علیہ

الی یوم القیمة وفی الاربعین الطائیة روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
انہ قال آنس مایکون المیت فی قبرہ اذا زارہ من کان یحبہ فی دار الدنیا
واخرج ابن ابی الدنیا والبیہقی فی الشعب عن محمد بن واسع قال
بلغنی ان الموتی یعلمون بزوارھم یوم الجمعة ویوما قبلہ ویوما بعدہ
واخرجا ایضا عن الضحاک قال من زار قبرا یوم السبت قبل طلوع
الشمس علم المیت بزیارتہ قیل لہ وکیف ذلک قال لمکان یوم الجمعة
فصل قال السبکی عود الروح الی الجسد فی القبر ثابت فی الصحیح لسائر
الموتی فضلا عن الشہداء وانما النظر فی استمرارھا فی البدن وفی ان البدن
یصیر حیا بھا کحیوٰة فی الدنیا او حیا بدونھا وھو حیث شاء اللہ تعالی
فان ملازمة الحیوٰة للروح امر عادی لاعقلی فھذا ای ان البدن یصیر بھا
حیا کحیوٰة فی الدنیا مما یجوزہ العقل وقد ذکرہ جماعة من العلماء ویشھد لہ
صلوٰة موسیٰ علیہ السلام فی قبرہ فان الصلوٰة تستدعی جسدا حیا
وکذلک الصفات المذکورة فی الانبیاء لیلة الاسری کلھا صفات الاجسام
ولا یلزم من کونھا حیوٰة حقیقیة ان تکون الابدان معھا کما کانت فی
الدنیا من الاحتیاج الی الطعام والشراب وغیر ذلک من صفات الاجسام
التی نشاھدھا بل یکون لھا حکم آخر واما الادراکات کالعلم والسماع
فلا شک ان ذلک ثابت لھم ولسائر الموتی وقال غیرہ اختلف فی حیاة
الشہداء ھل ھو للروح فقط او للجسد معھا بمعنی عدم البلاء علی قولین
وقال البیہقی فی کتاب الاعتقاد الانبیاء بعد ما قبضوا ردت الیھم
ارواحھم فھم احیاء عند ربھم کالشہداء وقال ابن القیم فی
مسئلة تزاور الارواح وتلاقیھا الارواح قسمان منعمة ومعذبة فاما

المعذبۃ فہی فی شغل عن التزاور والتلاقی واما المنعمۃ المرسلۃ غیر
المحبوسۃ فتتلاقی وتتزاور وتتذاکر ما کان منہا فی الدنیا ومایکون
من اھل الدنیا فتکون کل روح مع رفیقہا الذی ھو علی مثل عملہا
وروح نبیّنا محمد صلی اللہ علیہ وسلم فی الرفیق الاعلیٰ قال اللہ تعالیٰ
ومن یطع اللہ والرسول فاولٰئک مع الذین انعم اللہ علیہم من النبیین
والصدیقین والشھداء والصالحین وحسن اولٰئک رفیقا وھذہ المعیۃ
ثابتۃ فی الدنیا وفی دار البرزخ وفی دار الجزاء والمرء مع من احب فی
ھذہ الدور الثلاث انتھی۔ فان قیل قولہ تعالیٰ ولا تحسبن الذین
قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء عند ربھم یرزقون کیف
یکونون امواتا واحیاء قلنا یجوز ان یرزقھم اللہ فی قبورھم وارواحھم
فی جزء من ابدانھم یحس جمیع بدنہ بالنعیم واللذۃ لاجل ذٰلک الجزء
کما یحس جمیع بدن الحی فی الدنیا ببرودۃ او حرارۃ تکون فی جزء من
اجزاء بدنہ وقیل المراد ان اجسادھم لا تبلی فی قبورھم ولا تنقطع
اوصالھم فھم کالاحیاء فی قبورھم وقال ابوحیان فی تفسیرہ عند ھذہ
الآیۃ اختلف الناس فی ھذہ الحیٰوۃ فقال قوم معناہ ابقاء ارواحھم
دون اجسامھم لانا نشاھد فسادھا وفناءھا وذھب آخرون الی
ان الشھید حی الجسد والروح ولا یقدح فی ذٰلک عدم شعورنا بہ فنحن
نراھم علی صفۃ الاموات وھم احیاء کما قال اللہ تعالیٰ وتری الجبال
تحسبھا جامدۃ وھی تمر مر السحاب وکما نری النائم علی ھیئۃ وھو یری
فی منامہ ما یتنعم بہ او یتالم قلت ولذٰلک قال اللہ تعالیٰ بل احیاء
ولٰکن لا تشعرون فتنبہ بقولہ ذٰلک خطابا للمؤمنین علی انھم

لابد من كون هذه الحيوة بالمشاهدة والحس وبهذا يتميز الشهيد عن غيره ولوكان المراد حيوة الروح فقط لايحصل له تميز عن غيره لمشاركة سائر الاموات له فى ذلك لعلم المؤمنين بامرهم حيوة كل الارواح فما بقى لقوله ولكن لاتشعرون معنى وقد يكشف الله لبعض اوليائه فيشاهد ذلك نقل السهيلى فى دلائل النبوة عن بعض الصحابة انه حفر فى مكان فانفتحت طاقة فاذا شخص على سرير وبين يديه مصحف يقرء فيه و امامه روضة خضراء وذلك كان باحد وعلم انه من الشهداء لانه رأى فى صفحة وجهه جرحا اورد ذلك ايضاً ابوحيان ويشبه هذا ماحكاه اليافعى فى روضة الرياحين عن بعض الصالحين قال حضرت قبر الرجل من العباد فبينما انا اسوى اللحد اذ سقطت بسنة من لحد قبر يليه فنظرت فاذا انا بشيخ جالس فى القبر وعليه ثياب بيض تقعقع و فى حجره مصحف من ذهب مكتوب بالذهب وهو يقرء فيه فرفع راسه الى وقال لى اقامت القيمة رحمك الله قلت لا فقال رد اللبنة الى موضعها عافاك الله فرددتها وقال اليافعى ايضا روينا عمن حفر القبور من الثقات انه حفر قبرا فاشرف فيه على انسان جالس على سرير وبيده مصحف يقرء فيه وتحته نهر يجرى فغشى عليه واخرج من القبر ولم يدر واما اصابه فلم يفق الا فى اليوم الثالث وحكى ايضا عن الشيخ نجم الدين الاصبهانى انه حضر رجلا يدفن فقعد الملقن يلقنه فسمع الميت وهو يقول الا تعجبون من ميت يلقن حيا وقال ابن رجب روينا من طريق مراد بن جميل قال ابو المغيرة مارايت مثل المعافى بن عمران وذكر من فضله قال حدثنى بعض اخوانى ان غانما جاء معافى بن عمران

بعد ما دفن فسمعته وهو يلقن فی قبره وهو يقول لا اله الا الله ويقول
الملقن لا اله الا الله وحكى اليافعى ايضا عن المحب الطبرى احد ائمة
الشافعية وهو شارح التنبيه انه كان مع الشيخ اسماعيل الحضرمی بمقبرة
زبيدية قال المحب فقال لی يا محب الدين اتؤمن بكلام الموتى قلت نعم
قال ان صاحب هذا القبر يقول لی انا من حشو الجنة وحكى ايضا
عن الشيخ اسمعيل المذكور انه مر على بعض مقابر اليمن فبكى بكاء شديدا
واعلاه حزن ثم ضحك ضحكا شديدا واعلاه سرور فسئل عن ذلك
فقال كشف لی عن هذه المقبرة فرايتهم يعذبون فبكيت ثم تضرعت
الله تعالى فيهم فقيل لی قد شفعناك فيهم فقالت صاحبة هذا القبر
وانا معهم يا فقيه اسمعيل انا فلانة المغنية فقلت وانت فيهم
فلذلك ضحكت . وحكى عبد الغفار فی الوحيد اخبرنا القاضی علاء الدين
الصاحب شرف الدين الغانری ان الشيخ معين الدين جبرئيل
مات معهم فی الطريق قبل دخول القاهرة قال فاذا وصلنا الى جنب
الباب وهم يمنعون الميت ان يدخل المدينة رفع الشيخ يده وسبح
فادخلنا وحكى ايضا قال حكى لی زين الدين البوشی عن الفقيه عبد الرحمن
النويری انه لما كان فی المنصورة واسر والمسلمين وكان عبد الرحمن النويری
يقرء القرآن فقرأ قوله تعالى ولا تحسبن الذين قتلوا فی سبيل الله
امواتا بل احياء عند ربهم يرزقون فلما قتل الفقيه عبد الرحمن
حضر احد الفرنج وفی يده حربة فنكزه بها وقال قسيس مسلمين انت
تقول قال ربكم انكم احياء ترزقون دين هو فرفع الفقيه راسه قال
حی ورب الكعبة مرتين فنزل الفرنجی عن فرسه وجعل يقبل وجهه

وامر غلامه بحمله معه الی بلده وفی الرسالة للقشیری بسنده عن الشیخ ابن سعید الخراز قال کنت بمکة فرأیت بباب بنی شیبة شاباً میتاً فلما نظرت الیه تبسم فی وجهی وقال لی یا ابا سعید اما علمت ان الاحیاء احیاءٌ وان ماتوا وانما ینقلون من دار الی دار انتهی۔ واین باب را امام سیوطی به بسط تمام نوشته ان شئت فارجع الیه الحاصل قدری از احوال موت وسختی آن وسوال ملکین در قبر وغیره نیز بشنو شیخ سیوطی هم در این کتاب شرح الصدور احادیث بسیار نقل کرده است چندے از ان برائے آگاهی برادران اسلام واستعداد موت وما بعده در تحریر می آیند قال السیوطی رحمه الله اخرج احمد وابوداؤد فی سننه والحاکم فی مستدرکه وابن ابی شیبة فی المصنف والبیهقی فی کتاب عذاب القبر والطیالسی والعبد فی مسندیهما وهناد بن سری فی الزهد وابن جریر وابن حاتم وغیرهم من طرق صحیحة عن البراء بن عازب قال خرجنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم فی جنازة رجل من الانصار فانتهینا الی القبر ولما یلحد فجلس رسول الله صلی الله علیه وسلم وجلسنا حوله وکان علی رؤسنا الطیر وفی یده عود ینکت به فی الارض فرفع راسه فقال استعیذوا بالله من عذاب القبر مرتین او ثلاثا ثم قال ان العبد المؤمن اذا کان فی انقطاع من الدنیا واقبال من الآخرة نزل الیه ملئکة من السماء بیض الوجوه کان وجوههم الشمس معهم اکفان من کفن الجنة وحنوط من حنوط الجنة حتی یجلس منه مد البصر ثم یجئ ملک الموت حتی یجلس عند رأسه فیقول ایتها النفس الطیبة اخرجی الی مغفرة من الله ورضوان قال فتخرج تسیل کما تسیل القطرة

من فی السقاء وان کنتم ترون غیر ذلک فیاخذها فاذا اخذها لم یدعوها
فی یده طرفة عین حتی یاخذوها فیجعلوها فی ذلک الکفن وفی ذلک
الحنوط ویخرج منها کاطیب نفحة مسک وجدت علی وجه الارض قال
فیصعدون بها فلا یمرون علی ملاء من الملئکة الا قالوا ما هذا الریح
الطیب فیقولون فلان بن فلان باحسن اسمائه التی کانوا یسمونه بها فی
الدنیا حتی ینتهوا بها الی سماء الدنیا فیستفتحون له فیفتح لهم فیشیعوا
من کل سماء مقربوها الی السماء التی تلیها حتی ینتهی بها الی السماء
السابعة فیقول الله اکتبوا کتاب عبدی فی علیین واعیدوه الی الارض
فانی منها خلقتهم وفیها اعیدهم ومنها اخرجهم تارة اخری فتعاد روحه
فی جسده فیاتیه ملکان فیجلسانه فیقولان له من ربک فیقول ربی
الله فیقولان له ما دینک فیقول دینی الاسلام فیقولان له ما هذا الرجل
الذی بعث فیکم فیقول هو رسول الله فیقولان له وما علمک به فیقول
قرأت کتاب الله فامنت به وصدقت فینادی مناد من السماء ان
قد صدق عبدی فافرشوه من الجنة والبسوه من الجنة وافتحوا له بابا
الی الجنة فیاتیه من روحها وطیبها ویفسح له فی قبره مد بصره ویاتیه
رجل حسن الوجه حسن الثیاب طیب الریح فیقول ابشر بالذی
یسرک هذا یومک الذی کنت توعد فیقول له من انت فوجهک الوجه
الذی یجیئ بالخیر فیقول انا عملک الصالح فیقول رب اقم الساعة رب
اقم الساعة حتی ارجع الی اهلی ومالی قال وان العبد الکافر اذا کان
فی انقطاع من الدنیا واقبال من الآخرة نزل الیه من السماء ملئکة
سود الوجوه معهم المسوح فیجلسون منه مد البصر ثم یجیئ ملک الموت

حتی

حتی یجلس عند رأسه فیقول ایتها النفس الخبیثة اخرجی الی سخط من
الله وغضب فتفرق فی جسده فینتزعها کما ینتزع السفود من الصوف
المبلول فیأخذها فاذا اخذها لم یدعوها فی یده طرفة عین حتی
یجعلوها فی تلك المسوح ویخرج منها کانتن ریح جیفة وجدت علی وجه
الارض فیصعدون بها فلا یمرون بها علی ملاء من الملئکة الا قالوا
ما هذا الروح الخبیث فیقولون فلان بن فلان باقبح اسمائه التی کان
یسمیٰ بها فی الدنیا حتی ینتهیٰ بها الی السماء الدنیا فیستفتح فلا یفتح له
ثم قرء رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تفتح لهم ابواب السماء و
لا یدخلون الجنة حتی یلج الجمل فی سم الخیاط فیقول الله تعالیٰ اکتبوا الکتاب
فی سجین فی الارض السفلی فتطرح روحه طرحا ثم قرء رسول الله صلی
الله علیه وسلم ومن یشرك بالله فکانما خر من السماء فتخطفه الطیر
وتهوی به الریح فی مکان سحیق فتعاد روحه فی جسده ویأتیه الملکان
فیجلسانه فیقولان له من ربك فیقول هاه هاه لا ادری فیقولان له
ما دینك فیقول هاه هاه لا ادری فیقولان له ما هذا الرجل الذی
بعث فیکم فیقول هاه هاه لا ادری فینادی مناد من السماء ان کذب
عبدی فافرشوه من النار والبسوه من النار وافتحوا له بابا الی النار فیأتیه
من حرها وسمومها ویضیق علیه قبره حتی تختلف فیه اضلاعه ویأتیه
رجل قبیح الوجه قبیح الثیاب منتن الریح فیقول ابشر بالذی یسوئك
هذا یومك الذی کنت توعد فیقول من انت فوجهك وجه الذی
یجئ بالشر فیقول انا عملك الخبیث فیقول رب لا تقم الساعة۔ واخرج
ابو یعلی فی مسنده وابن ابی الدنیا من طریق یزید الرقاشی عن انس

عن

عن تميم الداری عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یقول اللہ لملک الموت
انطلق الی ولیی فأتنی بہ فانی جربتہ بالسراء والضراء فوجدتہ حیث احب
فأتنی بہ لاریحہ من ھموم الدنیا وغمومھا فینطلق الیہ ملک الموت و
معہ خمس مائة من الملئکة معھم اکفان وحنوط من حنوط الجنة ومعھم
ضبائر الریحان[1] اصل الریحانة واحد فی راسھا عشرون لونا لکل لون
منھا ریح سوی ریح صاحبہ ومعھم الحریر الابیض فیہ المسک الاذفر
فیجلس ملک الموت عند راسہ وتحتوشہ الملئکة ویضع کل منھم یدہ
علی عضو من اعضائہ ویبسط ذلک الحریر الابیض والمسک الاذفر تحت
ذقنہ ویفتح لہ باب الی الجنة قال فان نفسہ تعلل[2] عند ذلک بطرف
الجنة مرة بازواجھا ومرة بکسوتھا ومرة بثمارھا کما یعلل الصبی
أھلہ اذا بکی وان ازواجہ لیبتھشن[3] عند ذلک ابتھاشا قال وتنزو
الروح نزوا ویقول ملک الموت اخرجی ایتھا الروح الطیبة الی سدر
مخضود وطلح منضود وظل ممدود وماء مسکوب قال والملک الموت
اشد [illegible] بہ من الوالدة بولدھا یعرف ان ذلک الروح حبیب الی
ربہ کریم علی اللہ فھو یلتمس بلطفہ تلک الروح رضی اللہ عنہ فتسل
روحہ کما تسل الشعرة من العجین قال وان روحہ لتخرج والملئکة
حولہ یقولون سلام علیکم ادخلوا الجنة بما کنتم تعملون وذلک قولہ
الذین تتوفاھم الملئکة طیبین یقولون سلام علیکم قال فاما ان
کان من المقربین فروح وریحان وجنة نعیم قال روح من جھد الموت
وریحان یتلقی بہ عند خروج نفسہ وجنة نعیم امامہ اوقال مقابلہ

[1] ای الجماعات [2] ای المستمدت من المال [3] ای الفرح [4] ای یسرع ١٢

فاذا قبض ملك الموت روحه يقول الروح للجسد جزاك الله عنى خيرًا لقد كنت
بى سريعا الى طاعة الله تعالىٰ بطيئًا عن معصيته فهنيئًا لك اليوم فقد
نجوت وانجيت ويقول الجسد للروح مثل ذلك قال وتبكى عليه بقاع
الارض التى كان يطيع الله عليها وكل باب من السماء كان يصعد منه
عمله وينزل منه رزقه اربعين ليلة فاذا قبضت الملئكة روحه اقامت الخمس
مائة ملك عند جسده لا يقلبه بنوا ادم لشق الاقلبته الملئكة قبلهم وعلته
باكفان قبل اكفانهم وحنوط قبل حنوطهم ويقوم من باب بيته الى باب
قبره صفان من الملئكة يستقبلونه بالاستغفار ويصيح ابليس عند
ذلك صيحة يتصدع منها بعض عظام جسده ويقول لجنوده الويل لكم
كيف خلص هذا العبد منكم فيقولون ان هذا كان معصومًا فاذا
صعد ملك الموت بروحه الى السماء يستقبله جبرئيل عليه السلام فى
سبعين ألف من الملئكة كلهم يأتيه ببشارة من ربه فاذا انتهى
ملك الموت الى العرش خرت الروح ساجدة الى ربها فيقول الله
لملك الموت انطلق بروح عبدى وضعه فى سدر مخضود وطلح
منضود وظل ممدود وماء مسكوب فاذا وضع فى قبره جاءت الصلوة فكانت
عن يمينه وجاء القيام فكانت على يساره وجاء القرآن والذكر فكانا
عند رأسه وجاء مشيه الى الصلوة فكان عند رجليه وجاء الصبر فكان
ناحية القبر ويبعث الله له عُنقًا من العذاب فيأتيه عن يمينه فتقول
الصلوٰة وراءك والله مازال دائبًا عمره كله وانما استراح الان حين
وضع فى قبره قال فيأتيه عن يساره فيقول الصيام مثل ذلك فيأتيه

له اى طائفة ـ ٢ه اى تعبا ـ

عن قبل رأسه فيقال له مثل ذلك فلا يأتيه العذاب من ناحية فيلتمس هل يجد اليه مساغا الا وجد ولى الله قد احرزته الطاعة قال فيخرج عنه العذاب عند ما يرى ويقول الصبر لسائر الاعمال اما انه لو يمنعنى ان اباشر انا بنفسى الا انى نظرت ما عندكم فلو عجز ثم كنت انا صاحبه فاما اذا اجزأتم عنه فانا ذخر له عند الصراط وعند الميزان قال ويبعث الله اليه ملكين ابصارهما كالبرق الخاطف واصواتهما كالرعد القاصف وانيابهما كالصياصى وانفاسهما كاللهب يطأن فى اشعارهما بين منكبى كل احد منهما مسيرة كذا وكذا قد نزعت منهما الرأفة والرحمة الا بالمؤمنين يقال لهما منكر ونكير فى يد كل احد منهما مطرقة لو اجتمع عليها الثقلان لم يقلوها فيقولان له اجلس فيستوى جالسا فى قبره فتسقط اكفانه فى حقويه فيقولان له من ربك وما دينك وما نبيك فيقول ربى الله وحده لا شريك له والاسلام دينى ومحمد صلى الله عليه وسلم نبيى وهو خاتم النبيين فيقولان له صدقت فيد فعان القبر فيوسعانه من بين يديه ومن خلفه وعن يمينه وعن يساره ومن قبل رجليه ثم يقولان له انظر فوقك فينظر فاذا هو مفتوح الى الجنة فيقولان له هذا منزلك يا ولى الله لما اطعت الله قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فو الذى نفس محمد بيده انه لتصل الى قلبه عند ذلك فرحة لا ترتد ابدا فيقال له انظر تحتك فينظر تحته فاذا هو مفتوح الى النار فيقولان يا ولى الله نجوت من هذا فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم والذى نفسى بيده انه لتصل الى قلبه

له قرون البقر ۱۲

عند ذلک فرحۃ لا ترتد ابداً ویفتح لہ سبعا و سبعین بابا الی الجنۃ یأتیہ
من ریحها و بردها حتی یبعثہ اللہ من قبرہ قال ویقول اللہ تعالیٰ لملک
الموت انطلق الی عدوی فأتنی بہ فانی قد بسطت لہ فی رزقہ و سربلتہ
بنعمتی فابی الا معصیتی فأتنی بہ لانتقم منہ الیوم فینطلق الیہ
ملک الموت فی اکرہ صورۃ ما رأھا احد من الناس قط لہ ثلثۃ عشر
عینا و معہ سفود[1] من نار کثیر الشوک و معہ خمسمائۃ من الملئکۃ معھم
نحاس و جمر من جمر جھنم و معھم سیاطا من النار تاجج فیضربہ ملک الموت
بذلک السفود ضربۃ یغیب اصل کل شوکۃ من ذلک السفود فی اصل
کل شعرۃ و عرق من عروقہ قال ثم یلویہ لیاً شدیداً فینتزع روحہ من
اظفار قدمیہ فیلقیھا مافی عقبیہ فیسکر عدو اللہ عند ذلک سکرۃ
و تضرب الملئکۃ وجھہ و دبرہ بتلک السیاط ثم یجذ[2] بہ جذبۃ فتنتزع
روحہ من عقبیہ فیلقیھا فی رکبتیہ فیسکر عدو اللہ سکرۃ و تضرب
الملئکۃ وجھہ و دبرہ بتلک السیاط ثم کذلک الی حقویہ ثم کذلک
الی صدرہ ثم کذلک الی حلقہ ثم تبسط الملئکۃ ذلک النحاس و
جمر جھنم تحت ذقنہ ثم یقول ملک الموت اخرجی ایتھا النفس اللعینۃ
الملعونۃ الی سموم و حمیم و ظل من یحموم لا بارد و لا کریم فاذا قبض ملک
الموت روحہ قالت الروح للجسد جزاک اللہ عنی شراً فقد کنت سریعاً
بی الی معصیۃ اللہ تعالیٰ بطیئاً بی عن طاعۃ اللہ فقد ھلکت و اھلکت
و یقول الجسد للروح مثل ذلک و تلعنہ بقاع الارض التی کان یعصی اللہ
علیھا و تنطلق جنود ابلیس الیہ یبشرونہ بانھم قد اوردوا عبداً من

---

[1] ای الحدیدۃ المعوجۃ - [2] یجذبہ جبذۃ -

بنی آدم المنار فاذا وضع فی قبرہ ضیق اللہ علیہ قبرہ حتی تختلف
اضلاعہ لتدخل الیمنی فی الیسری والیسری فی الیمنی ویبعث اللہ
الیہ حیات دهماً تأخذ بارنبتہ وابهام قدمیہ فتنقوصنہ حتی تلتقی
فی وسطہ قال ویبعث اللہ الیہ الملکین فیقولان لہ من ربک ومادینک
ومن نبیک فیقول لاادری فیقال لہ لادریت ولاتلیت فیضربانہ
ضربۃ یتطائر الشرار فی قبرہ ثم یعود فیقولان لہ انظر فوقک فینظر
فاذا باب مفتوح الی الجنۃ فیقولان لہ یاعدو اللہ لوکنت اطعت اللہ
کان ھذا منزلک فوالذی نفسی بیدہ انہ لتصل الی قلبہ عند ذلک
حسرۃ لاترتد ابداً ویفتح لہ باب الی النار فیقال یاعدو اللہ ھذا منزلک
لما عصیت اللہ ویفتح لہ سبع وسبعون باباً الی النار یأتیہا حرّھا و
سمومہا حتی یبعثہ اللہ من قبرہ یوم القیمۃ الی النار واخرج ابن ماجہ
والبیہقی عن ابی ھریرۃ رض عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال تحضر
الملئکۃ فاذا کان الرجل صالحا قال اخرجی ایتہا النفس الطیبۃ التی کانت
فی الجسد الطیب اخرجی حمیدۃ وابشری بروْح وریحان ورب راض غیر
غضبان فلا یزال یقال لہا ذلک حتی تخرج ثم یعرج بہا الی السماء فیفتح
لہا فیقال مَنْ ھذا فیقولون فلان بن فلان فیقال مرحباً بالنفس الطیبۃ
کانت فی الجسد الطیب ادخلی حمیدۃ وابشری بروْح وریحان ورب
راض غیر غضبان فلا تزال یقال لہا ذلک حتی تنتہی الی السماء
السابعۃ واذا کان الرجل السوء قال اخرجی ایتہا النفس الخبیثۃ التی
کانت فی الجسد الخبیث اخرجی ذمیمۃ وابشری بحمیم وغساق واخرمن
شکلہ ازواج فلا یزال یقال لہا ذلک حتی تخرج ثم یعرج بہا الی السماء

سلہ اے ای سودا

یلعنونهم و یتبرؤن منهم ثم عاد میتا کما کان واخرجه من طریق اخر
عن عبد الملك بن عمیر وعن ابی الخطیب بشیر ولفظه دخلت علی میت
بالمدائن وعلی بطنه لبنة تبیناً نحن کذلك اذ وثب وثبة ندرت
اللبنة عن بطنه وهو ینادی بالویل والثبور فلما رأ ذلك اصحابه تصدعوا
عنه فدنوت منه فقلت ما رأیت وما حالك قال صحبت شیخة من
اهل الکوفة فادخلونی فی رأیهم علی سب ابی بکر وعمر والبرائة منهما
قلت استغفر الله ولا تعد قال وما ینفعنی وقد انطلقوا بی الی مدخلی
من النار فأریته ثم قیل لی انك سترجع الی اصحابك فتحدثهم بما
رأیت ثم تعود الی حالتك الاولی فما ادری انقضت کلمته او عاد میتا
علی حاله الاولی واخرج ابن عساکر عن ابن معشر قال مات عندنا رجل
بالمدینة فلما وضع علی مغتسله لیغتسل التوی قاعدا ثم اهوی بیده
الی عینیه فقال بصر عینی بصر عینی بصر عینی الی عبد الملك بن مروان
والی الحجاج بن یوسف یسحبان امعائهما فی النار ثم عاد مضطجعا کما کان
واخرجه ابن ابی الدنیا عن زید بن اسلم قال اغمی علی المسور بن مخرمة ثم
افاق فقال اشهد ان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله عبد الرحمن
بن عوف فی الرفیق الاعلی عبد الملك والحجاج یجران امعائهما فی النار
وکانت هذه القضیة قبل ولایة عبد الملك والحجاج بدهر فان
المسور توفی بمکة یوم جاء نعی یزید بن معاویة سنة اربع وستین و
ولایة الحجاج بعد السبعین واخرج ابن ابی الدنیا بسند فیه متهم عن
ابی هریرة قال بینا نحن جلوس حول مریض لنا اذ هدء وسکن حتی
ما یتحرك منه عرق فسجیناه واغمضناه وارسلنا الی ثیابه وسدره

وسريره فلما ذهبنا لنغسله تحرك فقلنا سبحان الله ما كنا نراك الا قد مت
قال انى قد مت وذهبت بى الى قبرى فاذا انسان حسن الوجه طيب
الرائحة قد وضعنى فى لحدى وطواه بالقراطيس اذجاءت انسانة
سوداء منتنة الريح فقالت هذا صاحب كذا وهذا صاحب كذا
اشياء والله استحيى منها كانما اقلعت عنها ساعتئذ قال قلت انشدك
الله ان تدعنى وهذه قالت انطلق نخاصمك فانطلقت الى دار فيحاء
واسعة فيها مسطبة من فضة وفى ناحية منها مسجد ورجل قائم يصلى
نقرأ سورة النحل فتردد فى مكان منها ففتحت عليه فانفتل عن الصلوة
فقال السورة معك قلت نعم قال اما انها السورة النعم قال ورفع
وسادة قريبة منه فاخرج منها صحيفة فنظر فيها فبدرته السود لمدفقالت
فعل كذا افعل كذا قال وجلس الحسن الوجه يقول وفعل كذا ايذكر محاسنى
فقال الرجل عبد ظالم لنفسه ولكن الله تجاوز عنه لم يجئ اجل هذا
بعد اجل هذا يوم الاثنين قال فقال لهم انظروا فان مت يوم الاثنين
فارجوالى ما رأيت وان لم امت يوم الاثنين فانما هو هذيان الوجع
قال فلما كان يوم الاثنين صح حتى بعد العصر ثم اتاه اجله فمات -
واخرج ابن عساكر من طرق عن قرة بن خالد قال عرج بروح امرأة
من اهلنا اياما سبعة لا يمنعهم من دفنها الا عرق يتحرك فى وريدها
ثم انها تكلمت فقالت ما فعل جعفر بن الزبير وكان جعفر قد مات
فى تلك الايام التى لا تعقل فيها فقلنا مات قالت والله لقد رأيته
فى السماء السابعة والملئكة يتباشرون به اعرف فى اكفانه وهم
يقولون قد جاء المحسن قد جاء المحسن - واخرج ابن ابى الدنيا عن

صالح

صالح بن حی قال اخبرلی جار لی ان رجلا عرج بروحه فعرض عليه عمله
قال فلم ار نی اجدنی استغفرت من ذنب الا غفرلی ولم ار ذنبا لم استغفر
منه الا وجدته كما هو قال حتی حبة رمان كنت التقطتها يوما فكتب لی بها
حسنة وقمت ليلة اصلی فرفعت صوتی فسمع جارلی فقام فصلی فكتب
لی بها حسنة واعطيت يوما مسكينا درهما عند قوم لم اعطه الا من
اجلهم ووجدته لا لی ولا علی واخرج ابن عساكر عن ابن الماجشون قال
عرج بروح ابی الماجشون فوضعناه علی سرير الغسل وقلنا للناس نروح
به فدخل غاسل اليه فرای عرقا يتحرك من اسفل قدميه فاخرناه
فلما كان بعد ثلاث استوی جالسا فقال ايتونی بسويق فاتی به فشربه
فقلنا له اخبرنا بما رأيت قال لغموا انه عرج بروحی فصعد بی الملك حتی
اتی السماء الدنيا فاستفتح ففتح له ثم هكذا فی السموات حتی انتهی
الی السماء السابعة فقيل له من معك قال الماجشون فقيل له لم يأن
له بقی من عمره كذا وكذا ثم يهبط فرأيت النبی صلی الله عليه وسلم
ورأيت ابا بكر عن يمينه وعمر عن يساره ورأيت عمر بن عبد العزيز
بين يديه فقلت للذی معی من هذا قال اوما تعرفه قلت انی احببت
ان اتثبت قال هذا عمر بن عبد العزيز قلت انه لقريب المقعد من رسول
الله صلی الله عليه وسلم قال انه عمل بالحق فی زمن الجور وانهما عملا بالحق
فی زمن الحق واخرج ابن ابی الدنيا والحاكم فی مستدركه والبيهقی فی دلائل
النبوة وابن عساكر من طرق عن ابراهيم ابن عبد الرحمن بن عوف
ان عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنه مرض مرضا فاغمی عليه حتی
ظنوا انه قد فاضت نفسه حتی قاموا من عنده وجللوه ثوبا فافاق

فقال انه اتانی ملکان فظّان غلیظان فقالا انطلق بنا نخاصمك الی العزیز
الامین فذهبا بی فلقیهما ملکان هما ارق منهما وارحم فقالا این
تذهبان به قالا نخاصمه الی العزیز الامین قالا دعاه فانه ممن سبقت
له السعادة وهو فی بطن امه وعاش بعد ذلك شهرا ثم توفی رضی الله
عنه واخرج ابوبکر الشافعی فی الغیلانیات عن سلام بن اسلم قال زاملت
الفضل بن عطیة الی مکة فلما رحلنا من فید انبهنی فی جوف اللیل
قلت ما تشاء قال ارید ان اوصی الیك قلت وانت صحیح قال رأیت
فی منامی ملکین فقالا انا امرنا بقبض روحك قلت لو اخرتمانی الی
ان اقضی نسکی فقالا ان الله قد تقبل منك نسکك ثم قال احدهما
للاخر افتح اصبعیك السبابة والوسطی فخرج من بینهما ثوبان
ملات خضرتهما ما بین السماء والارض فقالا هذا کفنك من
الجنة ثم طواه وجعله بین اصبعیه فما وردنا المنزل حتی قبض وقال
سعید بن منصور فی سننه حدثنا سفیان عن عطاء ان سلمان اصاب
مسکا فاستودعه امرأته فلما حضره الموت قال این الذی کنت استود عندك
قالت هو ذا قال فادیفیه بالماء ورشه حول فراشی فانه یحضرنی خلق
من خلق الله لا یأکلون الطعام ولا یشربون الشراب ویجدون الریح
واخرج ابن ابی الدنیا عن ابی مکین قال اذا حضر الرجل الموت
یقال للملك شم رأسه قال اجد فی رأسه القرآن قال شم قلبه قال
اجد فی قلبه الصیام قال فی کتاب من عاش بعد الموت حد. داؤد بن
ابی هند انه مرض مرضا شدیدا فقال نظرت الی رجل قد اقبل ضخم
الهامة ضخم المناکب کانه من هؤلاء الذین یقال لهم النبط قال فلما رأیته

مشم قد مید قال احمق قد مید القباء قال حفظ نفسه حفظه الله واخرج ابن ابی الدنیا

شه المزاملة المعادلة علی البعیر. شه ذوف تر کردن مسک.

استرجعه

استرجعت وقلت تقبضني هل انا كافر قال وسمعت انه يقبض انفس الكفار ملك
اسود قال فبينا انا كذلك اذ سمعت وسقف البيت ينقض ثم انفرج حتى رأيت
السماء ثم نزل على رجل عليه ثياب بيض ثم اتبعه آخر فصار اثنين فصاحا
بالاسود فادبر وجعل ينظر الى من بعيد وهما يزجرانه فجلس واحد
عند رأسي والآخر عند رجلي فقال صاحب الرأس لصاحب الرجلين
المس فلمس بين اصابعي ثم قال له كثير النقل بها الى الصلوة ثم قال صاحب
الرجلين لصاحب الرأس المس فلمس لهواتي ثم قال رطبة من ذكر الله
واخرج الحكيم الترمذي في نوادر الاصول من طريق النضر بن سعيد عن ابي قلابة
انه كان له ابن اخ ماجن فاشتد مرضه فلم يعده في مرضه فلما كان
في السوق[1] قال ابو قلابة هو ابن اخي وامره الى الله فسهر عنده تلك الليلة
فبينما هو كذلك اذ هو باسودين معهما عتلة فهبطا من سقف البيت
قال ابو قلابة فاسمع احدهما يقول لصاحبه اذهب الى هذا الرجل هل
تجد عنده شيئا من الخير قال فلما دنى من ابن اخي شم رأسه ثم شم
بطنه ثم شم قدميه ثم ذهب الى صاحبه فاسمعه يقول شممت رأسه
فلم اجد في رأسه شيئا من القرآن وشممت بطنه فلم اجده صام يوما
وشممت قدميه فلم اجده قام لله ليلة ثم جاء صاحبه فشم رأسه ثم
شم كفيه ثم شم بطنه ثم شم قدميه فاسمعه يقول ان هذا العجب ان
هذا الكتبه الله من امة محمد صلى الله عليه وسلم ليس فيه من هذه
الخصال خصلة ثم ابصره ففتح فمه ثم اخذ بطرف لسانه فعصره ثم سمعه
يقول الله اكبر اجد له تكبيرة كبرها بانطاكية مخلصا فنفح منه ريح المسك
فقبض روحه ثم ذهب فاسمعه يقول للاسودين وهما على باب البيت

[1] اي ترشح الرد ١٢

اجحا فلیس لکنا الیہ سبیل فلما اصبح ابوقلابۃ اخبر الناس بما رائ
فقیل یا اباقلابۃ انہا بالناکیۃ فقال لا والذی لا الہ الا ہو ماسمعتہا من فم
اللثکۃ الا بانطاکیہ فاسرع الناس الی جنازۃ ابن اخیہ قال الحکیم الترمذی
العتل القاس انما کان نصابہ منہ واخرج ابوالقاسم بن مندۃ فی کتاب الاحوال
عن ابن مسعود قال اذا اراد اللہ قبض روح المؤمن اوحی الی ملک الموت
اقرئہ منی السلام فاذا جاء ملک الموت یقبض روحہ قال ربک یقرئک
السلام واخرج المروزی وابوالشیخ فی تفسیرہ وابن ابی الدنیا عن ابن مسعود
قال اذا جاء ملک الموت لیقبض روح المؤمن قال ربک یقرئک السلام انتہی
مؤلف رسالہ گوید عفا اللہ عنہ اللہم انت السلام ومنک السلام والیک
یرجع السلام حینا ربنا بالسلام وادخلنا دار السلام تبارکت ربنا وتعالیت
یاذا الجلال والاکرام بدان اے عزیز رحمک اللہ تعالی فقیر مؤلف رسالہ چند
حدیث درین باب از دو نفر علما برگزیدہ نامدار حضرات شافعیہ یعنی شیخ ابن
حجر مکی وشیخ امام سیوطی رحمہما اللہ تعالی نقل کرد اگرچہ اقوال سادات علماء حنفیہ
نیز درین باب بسیار موجود اند بجہۃ آنکہ اکثر غیر مقلدین احادیث مرویہ احناف
را قابل اعتماد نمی دانند بران حکم ضعیف بلکہ موضوع میکنند احادیث مرویہ...

علماء شافعیہ را معتمد میدانند اگر این احادیث را نیز ضعیف یا موضوع گویند باک نیست کہ

ذکر آن برائے اخیار است نہ برائے اغیار روح رحمانی باید کہ قبول اخبار
رسول نماید ویؤمنون بالغیب را مصداق باشد روح حیوانی ظاہر بینان
کجا قابل این حکایات می تواند شد گر نہ بیند بروز شپرہ چشم چشمۂ
آفتاب را چہ گناہ ، وتراہم ینظرون الیک وہم لا یبصرون را مصداق
اند - ربنا اننا آمنا بما انزلت واتبعنا الرسول فاکتبنا مع الشاہدین
ذکر این احادیث اگرچہ بظاہر باموضوع مبحث اصل سوم کہ نداء غائب

ست

است چندان تعلق و ارتباط ندارد اما اگر کسے باوصف انصاف تعمق دران نظر کند موافق مقصود باب خواہد یافت۔

اصل رابع در بیان تقلید شخصی بدان اے عزیز وفقك الله للسعادة وجنبك عن مواضع الضلالة کہ احکام شرع شریف ما دور افتادہ گانزا بذریعہ علماء راسخین وصلحاء کاملین رسیدہ اند وآنہا دو طائفہ اند محدثین ومجتہدین کار محدثین رحمہم اللہ تعالیٰ تنقید لفظ حدیث است وکوشش در صحت روایت وجماعت سر آمد اینہا در مقصد خود بفضل الہٰی کامیاب شدہ اند جزاہم اللہ عنا خیر الجزاء وکار مجتہدین استنباط احکام است از آیات قرآنی واحادیث مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم وسر آمد اینہا نیز در مقصد خود بفضل الہٰی کامیاب گشتہ اند ومعلوم ذوی العقول است کہ عمل مایان در عبادات ومعاملات بر احکام است وبسبب بعد زمان وناملعومی ناسخ ومنسوخ ومحکم ومأول ومقدم ومؤخر وتطابق نصوص متضاد اہل حق را درین زمان بجز تقلید مجتہدی کہ موصوف باشد باوصاف قرب زمان ووفور علم وکثرت روایت وکمال تقویٰ وجودت ملکۂ استنباط چارہ نیست حضرت سفیان بن عیینہ را قول است الحديث مضلة الا للفقهاء چنانچہ ابن امیر حاج مکی در مدخل نوشتہ است وہم اعلم بمعانی الاحادیث باشد چنانچہ ترمذی در ابواب الجنائز آوردہ وابن حجر در ہلاکہ خود رئیس این قوم ابن قیم در کتاب اعلام الموقعین می نویسد لا يجوز لاحد ان يأخذ من الكتاب والسنة ما لم يجتمع فيه شروط الاجتهاد الى آخره در کفایہ می نویسد العامی اذا سمع حديثا ليس له ان يأخذ بظاهره لجواز ان يكون مصروفا عن ظاهره او منسوخا بخلاف الفتوى وہمچنیں در تقریر شرح تحریر دران بعد از لفظ منسوخا می نویسد بل عليه

الرجوع الی الفقہاء سید سمہودی رحمہ اللہ در عقد فرید می نویسد وقد قال محقق الحنفیۃ الکمال بن الہمام رحمۃ اللہ علیہ نقل الامام الرازی اجمع المحققون علی منع العوام من تقلید اعیان الصحابۃ بل یقلدون من بعد ہم الذین یسروا ووضعوا ودونوا صاحب مسلم الثبوت می نویسد اجمع المحققون علی منع العوام من تقلید الصحابۃ بل علیہم اتباع الذین یسروا وبوبوا وہذبوا ونقحوا وفرقوا وعللوا وفصلوا وعلیہ ابتنی ابن الصلاح منع تقلید غیر الائمۃ ودر شرح منہاج الاصول است قال امام الحرمین فی البرہان اجمع المحققون علی ان العوام لیس لہم ان یعملوا بمذاہب الصحابۃ بل علیہم ان یتبعوا مذاہب الائمۃ پس ہر کہ ایں اجماع را می شکند او را گمراہ باید گفت زیرا کہ صحابہ کرام بسبب مشغولی امور جہاد و ترقی اسلام تدوین کتب تفاسیر و احادیث را فرصت نیافتہ بودند و انوار رسالت بر قلوب آنہا آنقدر جلوہ گر بودند کہ ضرورت کتاب نداشتند ہر کسے بروشنائی ہماں نور بر راہ راست می رفت چونکہ زمان خیر القرون باخر رسید و اختلافات بسیار شد ہر کسے خلاف دیگرے نقل از اصحاب و اتباع میکرد طالبان حق را بکمال پریشانی دست داد حق تعالیٰ بفضل خود از امت مرحومہ چہار نفر علماء صلحاء اتقیا را برگزید و طاقت استنباط بکمال احتیاط آنہا را اعطا فرمود و خلق را بسبب تقلید آنہا از تیہ غوایت بجادۂ ہدایت آورد ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء الحال حکم الٰہی در باب وجوب تقلید بشنو قولہ تعالیٰ یاایہا الذین آمنوا اطیعوا اللہ واطیعوا الرسول واولی الامر منکم ومراد از اولی الامر علماء مجتہدین است و علماء مجتہدین ہمیں چہار بزرگوار معروف و مشہور اند دریں دعوا

لـہ من اہل السنۃ والجماعۃ وہم اہل المذاہب الاربعۃ ۱۲ (عقود الجواہر المنیفۃ)

دوشق

دو شق است شق اول اینکہ مراد از اولی الامر علماء مجتہدین است شق دوم اینکہ علماء مجتہدین ہمیں چہار امام مذاہب اربعہ مشہورہ اند ثبوت شق اول کہ مراد از اولی الامر علماء مجتہدین است ہم از قرآن بشنو قولہ تعالیٰ ولو ردوہ الی اللہ و الی الرسول والی اولی الامر منہم لعلمہ الذین یستنبطونہ منہم یعنی اولی الامر آنانند کہ علم استنباط احکام از نصوص داشتہ باشند واگر مراد از اولی الامر حکام وقت داشتہ شوند چنانچہ رائے بعض است پس درین رائے تفصیل است اگر حاکم صاحب علم و دیانت و استنباط احکام باشد چنانچہ خلفاء الراشدین المہدیین و عمر بن عبد العزیز بودند پس مسلم است من حیث الاستنباط لا من حیث الحکومۃ واگر حاکم جاہل یا فاسق یا کافر بود وخلاف امر الٰہی حکم دہد اطاعت او واجب نیست لحدیث لا طاعۃ لمخلوق فی معصیۃ الخالق وکریمہ وان جاھداك علی ان تشرك بی ما لیس لك بہ علم فلا تطعھما پس ہمیں مراد غیر مسلم است و در حدیث شریف در معنائ اولی الامر تصریح است بآن در سنن دارمی روایت است اخبرنا یعلی حدثنا عبد الملك عن عطاء قال اولی الامر اولی العلم والفقہ و در تفسیر اتقان امام سیوطی مینویسد عن ابی طلحۃ عن ابن عباس قال اولی الامر اھل الفقہ والدین اخرج ابن جریر والمنذر وابن ابی حاتم والحاکم عن ابن عباس وعن مجاھد ھم اھل الفقہ والدین وہمچنین است در تفسیر کبیر جلد ثالث صفحہ ۳۷۵ و در شرح مسلم امام نووی جلد ثانی صفحہ ۱۲۴ و در تفسیر معالم و نیشاپوری پس باوجود ثبوت قرآنی واقوال علماء امۃ از محدثین و مفسرین در اطاعت علماء مجتہدین قول غیر مقلدین کہ بجز خدا و رسول اطاعت دیگرے شرک و بدعت است چہ مقدار غلط و بے معنی است حالا چند حدیث در تحقیق این مبحث بشنو حدیث اول

عن معاذ بن جبل ان رسول الله صلی الله علیہ وسلم لما بعثہ الی الیمن قال
کیف تقضی اذا عرض لک قضاء قال اقضی بکتاب الله قال وان لم
تجد فی کتاب الله قال اقضی بسنۃ رسول الله قال فان لم تجد فی سنۃ
رسول الله قال اجتهد برائی ولا آلو قال فضرب رسول الله صلی الله
علیہ وسلم علی صدرہ وقال الحمد لله الذی وفق رسول رسوله بما یرضی
بہ رسول الله صلی الله علیہ وسلم رواہ الترمذی وابوداؤد والدارمی
پس ازین حدیث ثابت شد کہ مراد از اولی الامر مجتہد است واطاعت او
مرضی رسول الله است صلے الله علیہ وسلم حدیث دوم العلم ثلثۃ آیۃ محکمۃ
او سنۃ قائمۃ او فریضۃ عادلۃ رواہ ابوداؤد وابن ماجہ شیخ عبدالحق محدث
دہلوی در شرح مشکوۃ زیر این حدیث می نویسد فریضہ عادلہ آن است کہ مثل و
عدیل کتاب وسنت است اشارت است باجماع وقیاس کہ مستند ومستنبط اند
ازان وباین اعتبار آنرا مساوی ومعادل کتاب وسنت فرمود وتعبیر ازان
بفریضۂ عادلہ ازان وجہ کہ تنبیہ باشد بر آن کہ عمل بآنہا واجب است چنانچہ
بکتاب وسنت پس حاصل حدیث آن شد کہ اصول دین چہار اند کتاب
وسنت واجماع وقیاس حدیث سوم آن عمر بن الخطاب لما ولی شریحان
القضاء قال لہ انظر فی ما تبین لک فی کتاب الله صریحا فلا تسئل عنہ
احدا ومالم یتبین لک فی کتاب الله فاتبع ما فیہ سنۃ محمد صلی الله
علیہ وسلم وان لم یتبین لک فی السنۃ فاجتهد فیہ برایک رواہ البیہقی
حدیث چہارم کان ابوبکر رضی الله عنہ اذا ورد علیہ الخصم نظر فی
کتاب الله فان وجد ما فیہ یقضی بینهم قضی بہ وان لم یکن فی الکتاب
وعلم من رسول الله صلی الله علیہ وسلم فی ذلک الامر سنۃ قضی بہ

فان

فان اعیاہ خرج فسأل المسلمین الی ان اذا اجتمع رأیھم علی امر قضی بہ
رواہ الدارمی حدیث پنجم کان عبد اللہ بن عباس اذا سئل عن الأمر فکان
فی القرآن اخرج بہ فان لم یکن فی القرآن وکان عن رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم اخرج بہ فان لم یکن فعن ابی بکر وعمر فان لم یکن فیہ امر برأیہ
وفی روایۃ نظر ما اجتمع علیہ الناس اخذ بہ رواہ الدارمی ص ۳۳ و ۳۴
ثبوت شق ثانی وآن اینکہ علماء مجتہدین ہمین چہار بزرگوار معروف ومشہور اند
اجماع امت است از زمانہ خیر القرون ومتصل خیر القرون الی زماننا ھذا بر تقلید
واطاعت ہمین چہار امام وحدیث لا یجتمع اُمتی علی الضلالۃ وید اللہ علی
الجماعۃ ومن شذ شذ فی النار دلائل کافی اند بر صحت ہمین اجماع دلیل دوم
برائے وجوب تقلید قولہ تعالیٰ یوم ندعو کل اناس بامامھم قاضی بیضاوی
درتحت این می نویسد ای بمن ائتموا بہ من نبی او مقدم فی الدین وہمین مضمون
در تفسیر مدارک است ودر تفسیر معالم است عن سعید بن جبیر عن ابن
عباس قال بامام زمانھم الذی دعاھم الی ضلالۃ او ھدی وعن
سعید بن المسیب کل قوم یجتمعون الی رئیسھم فی الخیر والشر در تفسیر
حسینی است یا مقدمیکہ در مذہب او متابعت او نمودہ باشند چنانچہ ندا زنند
یا شافعی یا حنفی انتہی پس در اختلاف امت ہر کہ مقتداء او کامل ومکمل
باشد او شفیع خواہد بود مر تابع خود را امام شعرانی درمیزان می فرمایند ولما
مات شیخنا شیخ الاسلام ناصر الدین اللقانی رحمہ اللہ راہ بعض
الصالحین فی المنام فقال لہ ما فعل اللہ بک فقال لما اجلسنی
الملکان لیسألان اتاھم الامام مالک فقال امثل ھذا یحتاج الی
سوال فی ایمانہ باللہ ورسولہ تنحیا عنہ ـ فتنحیا عنی باز درہمین کتاب

میفرماید ان الصوفیة والفقہاء کلہم یشفعون فی مقلدیہم ویلاحظون احدہم عند طلوع روحہ وعند سوال منکر ونکیر لہ وعند الحشر والنشر والحساب والصراط ولا یغفلون عنہم فی موقف من المواقف الی آخرہ واذا کان مشائخ الصوفیة یلاحظون اتباعہم ومریدیہم فی جمیع الاحوال والشدائد فی الدنیا والآخرة فکیف بائمة المجتہدین وہم ائمة المذاہب الذین ہم اوتاد الارض واوتاد الدین وامناء الشارع علی امتہ فطب نفسا یا اخی وقر عینا بتقلید کل امام ماشئت منہم مطلب اینکہ روز قیامت ہر شخص بنام امام او خواستہ می شود پس ہر کہ امام او عالم مجتہد متورع ومتقی باشد او شفاعت خواہد کرد مقلد و تابع خود را ہمین اوصاف در ہر چہار امام رضوان اللہ علیہم اجمعین بطریق اتم واکمل موجود اند و حق تعالی می فرماید واتبع سبیل من اناب الی وہمیں بزرگواران باتفاق امت مرحومہ منیبین الی اللہ اند ومتابعت شان بر مایان واجب دلیل سوم بر وجوب تقلید قول اللہ تعالی ومن یتبع غیر سبیل المومنین نولہ ماتولی ونصلہ جہنم وساءت مصیرا در تفسیر کبیر جلد ثالث صفحہ ۴۷۲ نوشتہ است ان الشافعی سئل من آیة فی کتاب اللہ تعالی تدل علی ان الاجماع حجة فقرء القرآن ثلاث مأة مرة حتی وجد ہذہ الآیة وتقریر الاستدلال ان اتباع غیر سبیل المؤمنین حرام فوجب ان یکون اتباع سبیل المؤمنین واجباً در تفسیر مدارک زیر این آیة نوشتہ است وہو دلیل علی ان الاجماع حجة لایجوز مخالفتہا کما لایجوز مخالفة الکتاب والسنة در تفسیر بیضاوی در معنی آیة مذکورہ می نویسد والآیة تدل علی حرمة مخالفة الاجماع الی ان قال واذا کان اتباع

غیر سبیل المومنین محرماً کان اتباع سبیلهم واجباً پس هرگاه تقلید را علمائ
وصلحاء امت واجب نوشته اند ولا مذهبی را سخت گناه نوشته اند پس خلاف
جمله علما مصادم ومخالف همین آیة شریفه است زیراکه حق تعالی همین امت را چنان
وصف کرده است کنتم خیر امة اخرجت للناس تأمرون بالمعروف و
تنهون عن المنکر الآیة وعلماء امة ترک تقلید را منکر دیده ازان نهی فرموده
اند پس هر که ترک تقلید را جائز داند وخلاف قول علماء رود منکر آیة شریفه
خواهد بود معاذ الله من ذلک اگر گویند که در فرق غیر مقلدین چون وهابیه ومرزائیه و
نیچریه نیز جماعت مؤمنین است اتباع آنها کافی است گوئیم که علماء این فرق
غیر مقلدین از چهار اصول شرع دو اصل را بزعم خود گرفتند ودو را ترک کردند
واز سواد اعظم اسلام خارج شدند واز جماعة اهل السنة والجماعة دور افتادند پس
اتباع آنها در نجات از دوزخ کافی نیست ورنه هر صاحب هوا چون رافضیه وخارجیه
ومعتزله وجبریه وقدریه همین دعوا دارند که ما تابع علماء مذهب خود هستیم پس
هرچه جواب غیر مقلدین برائے آنها است همان جواب مقلدین است برائے
غیر مقلدین - دلیل چهارم بر وجوب تقلید قوله تعالی فاسئلوا اهل الذکر
ان کنتم لا تعلمون یعنی بپرسید اهل ذکر و دانش را اگر ندانید احکام را درین
آیة سه امر غور طلب است اول سوال کردن دوم سوال از اهل الذکر نه از هر کس
وناکس سوم این سوال وقت جهالت ونادانستن است پس هر کرا از قرآن
وحدیث مسئله واقعه دستیاب نشود پس برو لازم است که از مجتهد مذهب خود
سوال کند پس هر که سوال کرد و بر قول او عمل کرد مقلد ثابت شد واگر سوال نکند
یا بقول مجتهد عمل نکند وانکار کند غیر مقلد گشت باقی این امر تنقیح طلب است که
اهل ذکر کیست آیا امام مذهب است یا هر نیم خوانده درین باب حدیثے مروی است

اخرج ابن مردویہ عن انس قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول
ان الرجل یصلی ویصوم ویحج ویغزو وانہ المنافق قیل یا رسول اللہ بماذا دخل
علیہ النفاق قال لطعنہ علی امامہ وامامہ اہل الذکر پس معلوم شد کہ مراد
از اہل الذکر ہمان اولو الامر است کہ در دلیل اول مذکور شدہ است و اولو الامر
بقول صحیح علماء راسخین واماماں مذاہب اربعہ اند کہ درشان آنہا کریمہ وما یذکر
الا اولو الباب وانما یتذکر اولوا الباب و فاعتبروا یا اولی الابصار صادق
آید نہ آنانکہ چند سطور از فارسی و اردو خواندہ باشند و از کوچۂ زہد وتقوی وعلماء
ربانیین نگذشتہ باشند وتفسیر قرآن واحادیث شریفہ برائے خود کنند و
حدیث من قال فی القرآن بغیر علم فلیتبوء مقعدہ من النار رواہ الترمذی
وحدیث اذا لم یبق عالما اتخذ الناس رؤسا جہالا فسئلوا فافتوا بغیر
علم فضلوا واضلوا متفق علیہ را مصداق باشند فی المشکوٰۃ عن جابر رضی
اللہ عنہ قال خرجنا فی سفر فاصاب منا[1] حجر فشجہ فی راسہ قال لاصحابہ
هل تجدون لی رخصۃ فی التیمم قالوا ما نجد لک رخصۃ وانت تقدر علی الماء
فاغتسل فمات فلما قدمنا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم اخبرناہ بذلک
قال قتلوہ قتلہم اللہ الا سألوا اذا لم یعلموا فانما شفاء العی السؤال الحدیث
ہرگاہ صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین بسبب فتوی برائے خود بغیر سوال از
مجتہدین صحابہ این قدر معاتب حضور انور شدند کہ مورد قتلہم اللہ گشتند پس وائے
برحال نیم خواندگان این زمان کہ اقوال علماء راسخین را گذاشتہ برائے خود تفسیر
قرآن وحدیث میکنند وایمان عوام الناس را غارت می کنند پس این قوم را
رہزنانِ دین باید گفت نجانا اللہ سبحانہ من سوء عقیدتہم۔ عن ابن
سیرین قال ان هذا العلم دین فانظروا عمن تاخذون دینکم رواہ مسلم

والدارمی

ن فاحتلم

[1] لہ ای فاصاب واحدا منا حجر

دالدارمی صحابی جلیل القدر حضرت ابوموسیٰ اشعری درحضور حضرت عبد اللہ بن مسعود
رضی اللہ عنہما فتوٰی نمی داد و می فرمود لا تسألونی ما دام ھذا الحبر فیکم مشکوٰۃ۔
زیراکہ ابن مسعود افقہ و اعلم بود از ابوموسیٰ رضی اللہ عنہما حضرت امام شافعی باوجود
جلالت قدر خود در حضور مزار مبارک حضرت امام ابوحنیفہ رضی اللہ عنہما ترک قنوت
فجر و رفع یدین در نماز میکرد کسی دریافت این معنی از و شان نمود فرمود ادبا مع
ھذا الامام اکثر من ان نظھر خلافہ بحضرتہ الخ مرقاۃ شرح مشکوٰۃ وغیرہ این است
عظمت و شوکت حضرت امام اعظم رح اما چہ باید کرد شافعی واری مردی باید کہ آن
عظمت را بداند کہ او را در قبر زندہ دانستہ در حضورش خلاف مذہبش علی نفر مود آری
تفقہ فی الدین آن نیک مردان را بتمامہ حاصل بود و مصداق حدیث شریف
من یرد اللہ بہ خیراً یفقھہ فی الدین رواہ البخاری بودند پس احکام شرع
شریف را از فقیہ کامل و مجتہد مذہب باید پرسید نہ از اہل حدیث و اہل تفسیر کہ
بموجب کل میسر لما خلق لہ ہر کسے را بہر کارے ساختند اہل حدیث را برائے
تصحیح احادیث و تنقید رواۃ ساختند و اہل تفسیر را برائے بیان معانی قرآن
کریم ساختند و ہر دو قوم جزاہم اللہ عنا خیرا در وظیفہ مقررہ خود بکمال جد و جہد
کوشیدند و بمقصود مطلوب خود رسیدند و فقہا را برائے استخراج احکام از
نصوص قرآن و حدیث ساختند و این بزرگواران پایہ استخراج احکام شریعت را
بہ نقطۂ آخر رسانیدند و راہ را برما دور افتادگان آسان کردند بہ دفور علم و تقویٰ
خداداد خود تناقض نصوص را تطابق کردند محکم را از ماؤل شناختند مؤخر را از مقدم و
ناسخ را از منسوخ امتیاز فرمودند ازین وجہ کافۂ امت مرحومہ شرقاً و غرباً جنوباً و شمالاً
تقلید این بزرگواران را بجان پسندیدند و غاشیہ برداری این مقتدایان را سعادت
خود دانستند علما و فضلا و صلحا و اتقیا و اولیا و اقطاب و اوتاد و جملہ طالبان راہ

حق

حق جلشانہ و عاشقان رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم خود را باین شہواران
میدانِ شریعت بکلی سپردند چون مفردات اقوال محدثین و مفسرین و مجتہدین
بہم معجون شدند نام این معجون شریعت محمدی گشت پس بر ما کم علمان در افتاد گان
اقتدا بآن امامانِ دین واجب است و راہ نجات ہمین است یا بموجب
ہوائے نفسانی خود تفسیر قرآن شریف برائے خود و تقریر احادیث مصطفوی
بزعم فاسد کاسد خود کردن راہ نجات است لا واللہ راہِ نجات پیروی مقتدایان
دین است اولئک الذین ھدی اللہ فبھداھم اقتدہ نص قرآن
است و بس۔ سوال اگر غیر مقلد گوید قبول کردیم کہ مراد از اولو الامر کہ ما مامور با
طاعت آنان مے باشیم علماء مجتہدین اند و اہل الذکر ہمیں بزرگان اند و تقلید اینہا
بر ما واجب اما تقلید یکی از اینہا بشخصہ دون الآخر او الجمیع از کجا معلوم شد
بلکہ اگر عمل ما خارج ازین چہار امام نباشد در تقلید کافی است گوئیم کہ تقلید دو
یا سہ یا ہر چہار امام ممکن نیست باین وجہ کہ اختلاف حضرات مجتہدین در فروع
احکام بسیار است یک فعل را یکی واجب میگوید دیگر ہمان فعل را حرام میگوید
مثلاً اخراج دم ناقض وضو است نزد امام اعظم رحمہ اللہ و ناقض نیست نزد
امام اعظم و علی ہذا القیاس اختلافات است با امام مالک و امام احمد بن حنبل
رحمۃ اللہ علیہما پس اگر عمل بقول امام اعظم کند مخالف دیگران شد و اگر
عمل بقول دیگر امامان کند مخالف امام اعظم شد پس تقلید ہر چہار در مسائلِ اختلافیہ
غیر ممکن و ہمین حال است در تقلید سہ امام و دو امام پس نماند در صورت تقلید
مگر تقلید یک امام ازین ہر چہار و ہمین است تقلید شخصی و اگر گویند کہ در
بعض مسائل تقلید یکی و در بعض تقلید دیگرے و در بعض تقلید سوم و در بعض
تقلید چہارم می کنیم بہر حال از دائرہ تقلید بیرون نیستیم گوئیم کہ این تلاعب

"امام شافعی و در عکس صورت ناقض است نزد امام شافعی و ناقض نیست نزد"

است

است در دین وآن ممنوع وحرام است درحدیث شریف است مثل المنافق کمثل الشاۃ العائرۃ بین الغنمین تعیر الی ھذہ مرۃ والی ھذہ مرۃ رواہ مسلم حدیث دوم ان شر الناس ذو الوجھین الذی یاتی ھؤلاء بوجہ وھؤلاء بوجہ رواہ البخاری وصادق می آید برا و قولہ تعالیٰ انما النسئ زیادۃ فی الکفر یضل بہ الذین کفروا یحلونہ عاما ویحرمونہ عاما یک چیز را یک سال حلال می گویند ہمان چیز را در سال دیگر حرام میگویند مثلاً فی زماننا ہذا علماء خلافتیہ قبل ازین دو سال پوشیدن جامہ ہائے ولایتی را حرام می گفتند و کرسی نشینی وممبری حکام وقت را حرام می گفتند وغیرہ وغیرہ حالا آن جملہ را حلال میگویند وبعمل می آرند وہجرت بملک افغانیہ فرض میدانستند وبان ہزارہا خلق اللہ را بے خان ومان کردند بعد شش ماہ تقریباً آن حرام شد وعلی ہذا القیاس پس این اگر تلاعب در دین نیست دیگر چیست الحال خیر عبارت علماء راسخین در وجوب تقلید شخصی بشنو شیخ ابن الہمام در تحریر الاصول وشیخ ابن الحاجب در مختصر الاصول وصاحب درمختار در کتاب درمختار بالفاظ صاحب بحر رائق مینویسند فوجب علی مقلد ابی حنیفۃ العمل بہ ولا یجوز لہ العمل بقول غیرہ کما نقل الشیخ قاسم فی تصحیحہ عن جمیع الاصولیین انہ لا یصح الرجوع عن التقلید بعد العمل بالاتفاق در مسلم الثبوت از عبد البر مالکی منقول است اَنَّ تَتَبُّعَ رُخَصِ المذاھبِ غیرُ جائزٍ بالاجماع در مجمع البحار می نویسد لکن منعہ الاصولیون للمصلحۃ وحکی عن بعض الائمۃ ان من اختار من کل مذھب ما ھواہ ھون یفسق امام شعرانی در میزان می نویسد سمعت سیدی علیا الخواص رحمۃ اللہ علیہ یقول امر علماء الشریعۃ بالتزام مذھب معین تقریباً للطریق . شاہ ولی اللہ محدث

شامی مینویسند ان الرجوع عن التقلید بعد العمل ممنوع بالاتفاق "

دہلوی

دہلوی در انصاف می نویسد بعد المأتین ظهر فیهم التمذهب للمجتهدین
باعیانهم وقلّ من کان لا یعتمد علی مذهب مجتهد بعینه وکان هذا
هو الواجب فی ذلک الزمان انتهی۔ راقم گوید چونکہ دران زمان واجب بود
دراین زمان بطریق اولیٰ واجب است ملا علی قاری در رسالہ تشییع الفقہاء
نوشتہ است بل وجب علیه ان یعین مذهبا من هذه المذاهب در تفسیر احمدی
نوشتہ است اذا التزم مذهبا یجب علیه ان یدوم علی ذلک ولا ینتقل
عنه الی مذهب اخر شیخ ابن الهمام در فتح القدیر می نویسد فبهذا اظهر ان
الصواب ما ذهب الیه ابو حنیفة وان العمل علی المقلد واجب ولا افتاء
بغیره لا یجوز لهم در عالمگیری می نویسد حنفی ارتحل الی مذهب الشافعی
یعزر کذا فی جواهر الاخلاطی حموی در شرح اشباه می نویسد وفی الفتح قالوا
ان المنتقل من مذهب الی مذهب بالاجتهاد والبرهان آثم فیستوجب
التعزیر فبلا اجتهاد وبرهان اولی قهستانی در نقایہ شرح ہدایہ در کتاب
القضاء می نویسد قال ابو بکر الرازی لو قضی بخلاف مذهبه مع العلم لم
یجز فی قولهم جمیعا در شرح مسلم الثبوت صـ ۶۲۴ می نویسد غیر المجتهد
المطلق ولو کان عالما یلزمه التقلید لمجتهد ما امام شعرانی در صفحہ ۱۲ میزان
می نویسد فان قلت فهل یجب علی المحجوب عن الاطلاع علی العین الاولی
للشریعة التقلید بمذهب معین فالجواب یجب علیه ذلک لئلا یضلّ نفسه
ویُضلّ غیره در ردّ المحتار جلد چہارم صـ ۲۸۳ می نویسد لیس للعامی ان یتحول
من مذهب ولیستوی فیه الحنفی والشافعی مولف گوید عامی درین عبارت
بمقابلہ مجتہد است چنانچہ از عبارتہائے فوق ظاہر است ملا علی قاری در شرح
عین العلم می نویسد فلو التزم احد مذهبا کابی حنیفة والشافعی فلا یقلد

غيره فی مسئلة من المسائل شاه ولی الله در عقد الجيد می نويسد اذا لم يجتمع
آلات الاجتهاد لا يجوز له العمل علی الحديث بخلاف مذهبه لانه لا يدری
انه منسوخ ما أول او محکم علی ظاهره ومال الی هذا القول ابن حاجب فی
مختصره وتابعوه - ايضاً شاه ولی الله دهلوی در رساله فيوض الحرمين مينويسد
عرفنی رسول الله صلی الله صلے الله عليه وسلم ان المذهب الحنفی
طريقة انيقة وهی اوفق الطرق بالسنة المعروفة التی جمعت ونقحت فی
زمان البخاری واصحابه حضرت داتا گنج بخش لاهوری در کتاب کشف المحجوب
مے نويسد که حضرت يحيیٰ معاذ رازی رحمة الله عليه در خواب زيارت حضرت رسول
مقبول صلے الله عليه وسلم کرد عرض کرد که اين اطلبك يا رسول الله صلے
الله عليه وسلم قال عند علم ابی حنيفة صاحب تحريه در کتاب خودمی نويسد
لا يرجع عما قلد فيه ای عمل به اتفاقا مولٰنا عبد السلام در شرح جوهره
می نويسد انعقد الاجماع علی ان من قلد فی الفروع ومسائل الاجتهاد واحد
من هؤلاء بری عن عهدة التکليف به فيما قلد فيه حضرت امام ربانی مجدد
الف ثانی رحمة الله عليه در رساله مبدء و معاد ميفرمايد آخر الامر الله تعالےٰ
ببرکت رعايت مذهب که نقل از مذهب الحاد است حقيقت مذهب حنفی در
ترک قرأت ماموم ظاهر ساخت الی آخره حضرت شاه عبد العزيز دهلوی در
تفسير خود تحت آية ولا تجعلوا لله اندادا می نويسد کسانے که اطاعت آنها
بحکم خدا فرض است شش گروه اند از ان جمله مجتهدان شريعت ومشائخان طريقت
حضرت امام غزالی رحمة الله عليه در کتاب کيميائی سعادت در بحث آداب
الامر می نويسد مخالفت مذهب خود کردن نزد هيچکس روا نباشد حضرت شيخ
عبد الحق دهلوی در شرح سفر السعادت می نويسد خانه دين اين چهار اند هر که

راہی ازین راہہا ودری ازین درہا گرفت واختیار نمود براہ دیگر رفتن ودری دیگر گرفتن عبث ولہو باشد وکارخانۂ عمل را از ضبط وربط بیرون افگندن است واز راہ مصلحت بیرون افتادن است انتہیٰ باز دیگر جامی نویسد قرار داد علماء ومصلحت دید ایشان در آخر زمان تعیین مذہب است وضبط وربط کار دین ودنیا ہم درایصورت بود از اول مخیر است کہ ہر کدام راہ کہ اختیار کند صورتے دارد لیکن بعد از اختیار یکے بجانب دیگر رفتن بے توہم سوء ظن و تفرق وتشتت در اعمال واقوال خواہد بود قرار داد متاخرین علما برین است وہو المختار وفیہ الخیر امام قہستانی در شرح مختصر وقایہ قبیل کتاب الاشربہ می نویسد د اعلم ان من جعل الحق متعددا کالمعتزلۃ اثبت للعامی الاختیار فی الاخذ من کل مذہب ما یہواہ و من جعل الحق واحدا کالعلمائنا الزم للعامی اماما کما فی الکشف فلو اخذ من کل مذہب مباحہ صار ناسقا کما فی شرح الطحاوی للفقیہ سعید ابن مسعود سوال اگر کسے گوید سلمنا کہ تلفیق مذاہب تلاعب فی الدین است وہر کہ ہر مذہب را ازین مذاہب چہارگانہ المتفق علی وجوب العمل بہ اختیار کرد باز اورا جائز نیست کہ نقل بہ دیگر مذہب کند اما حنفیان را مثلاً التزام مذہب امام ابوحنیفہ نمودن وآنرا احق بالاتباع دانستن از دیگران ترجیح بلا مرجح است و ہمچنیں شافعیان را مذہب امام شافعی احق بالاتباع دانستن از دیگران ترجیح بلا مرجح است. گوئیم جواب شافعیان از شافعیان پرس وجواب حنفیان این ست کہ ما مذہب خود را احق بالاتباع میدانیم و بر خود التزام ہمیں مذہب معین کردہ ایم واین ترجیح بلا مرجح نیست بلکہ ترجیح را مرجحے ہست الحال وجوہ ترجیح بشنو اول اینکہ حضرت امام اعظم ابوحنیفہ نعمان

بن ثابت رحمۃ اللہ علیہ اعلم واقدم وافقہ واورع امامان مذاہب است حضرت امام شعرانی رحمہ اللہ تعالیٰ اگرچہ شافعی المذہب است[1] از روئے انصاف اوصاف حضرت امام اعظم را چنین می نویسد فلا ینبغی لاحد الاعتراض علیہ (ای علی ابی حنیفۃ) لکونہ من اجل الائمۃ واقدمھم تدوینا للمذھب واقربھم سندا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ومشاھد الفعل اکابر التابعین وکان متقیدا بالکتاب والسنۃ ومتبرئا من الرائ مؤلف گوید چون امام شعرانی شخصی کہ از علماء ربانیین شمردہ می شود اورا متبرئا من الرائ می نویسد وبعض اہل حدیث اورا واصحاب اورا اصحاب الرائے لقب می دہند عفا اللہ عنھم وسامحھم ما اجرأھم علی تنقیص اکابر الدین حضرت شیخ ابن حجر مکی شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ کتابے علیحدہ در مناقب حضرت امام ابوحنیفہ تصنیف کردہ است مسمّٰی خیرات الحسان فی مناقب النعمان مشہور ومعروف است حضرت شیخ السید ابن عابدین حنفی در رد المحتار می نویسد وحسبک من مناقبہ اشتھار مذھب ما قال قولا الا اخذ بہ امام من الائمۃ الاعلام وقد جعل اللہ الحکام اتباعہ من زمنہ الی ھذہ الایام وقد اتبعہ علی مذھب کثیر من الاولیاء الکرام الخ۔ ای فی عامۃ بلاد الاسلام بل کثیر من الاقالیم والبلاد لا یعرف الا مذھبہ کبلاد الروم والھند والسند وما وراء النھر وسمرقند۔ و قولہ من زمنہ الی ھذہ الایام فالدولۃ العباسیۃ وان کان مذھبھم مذھب جدھم فاکثر قضاتھا ومشائخ اسلامھا حنفیۃ یظھر ذلک لمن تصفح کتب التواریخ وکان مدۃ ملکھم خمسمائۃ سنۃ تقریبا واما الملوک السلجوقیون وبعدھم الخوارزمیون فکلھم حنفیون وقضاۃ ممالکھم

---

[1] والفضل ما شہدت بہ الاعداء۔ قال الشعرانی فی کتابہ المسمی بلطائف المنن یقول الفقیر الی اللہ تعالی عبد الوھاب بن احمد بن علی الشعرانی - الشافعی عفا اللہ عنہ ۰۰۰۰

غالبا حنفية الخ علامه محمد طاهر حنفی در مجمع البحار می نویسد ویدل علیه ما
یسر الله له من الذکر المنتشر فی الآفاق فلو لم یکن لله تعالیٰ سر فیه لما جمع
شطر الاسلام علی تقلیده ۔ ملا علی قاری هروی در رساله رد قفال می نویسد
واتباع ابی حنیفة قدیما وحدیثا فی الازدیاد فی جمیع البلاد سیما فی بلاد
الروم وما وراء النهر وولایة الهند والسند واکثر اهل خراسان و
عراق مع وجود کثیرین منهم فی بلاد العرب بالاتفاق واظن انهم یکون
ثلثی المسلمین بل اکثر عند المهندسین بالاتفاق مع ان السلاطین فی
کل زمان ومکان ثابتون علی مذهب النعمان فی کل عصر ودهر حضرت
امام ربانی قطب دورانی شیخ احمد فاروقی مجدد الف ثانی رضی الله عنه در
مکتوبات شریف خود میفرماید مثل روح الله مثل امام اعظم کوفی است که ببرکت
ورع وتقویٰ و دولت متابعت سنت درجهٔ علیا در اجتهاد و استنباط یافته
است که دیگران در فهم آن عاجز اند ومجتهدات او را بواسطه دقتِ معانی
مخالف کتاب وسنت دانند واو را اصحاب الرائے پندارند کل ذلك لعدم
الوصول الی حقیقة علمه ودرایته وعدم الاطلاع علی فهمه وفراسته،
مگر امام شافعی علیه الرحمة از فقاهت او علیه الرضوان شمه یافت که گفت الفقهاء
کلهم عیال ابی حنیفة فی الفقه ۔ بواسطه همیں مناسبت که بروح الله دارد
تو اند بود آنچه حضرت خواجه محمد پارسا رحمه الله در فصول سته نوشته است
که حضرت عیسیٰ بعد از نزول بمذهب امام ابوحنیفه حکم وعمل خواهد کرد ۔ الغرض
علما وصلحاء اکثر امت مقلدین مذهب حنفی اند غیر مقلدین به نسبت چنین فرد
کامل عالم وعامل آنچه یاوه گوئی ها میکنند ومقلدین مذاهب را حکم کفر میدهند
بلکه میگویند که از خواندن کتب فقه مرد کافر میشود در کتب این قوم چون الجرح

علی ابی حنیفہ ؒ و بوئے غسلین وغیرہ بتصریح نوشتہ است معلوم نیست کہ این کم
نصیبان را چہ باعث است بر دشمنی چنیں امام معظم و مکرّم و در حقیقت دشمنی
او دشمنی اکثر امتہ آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم راقم مؤلف گوید عفا اللہ
عنہ در این اصل رابع اکثر روایات مرقومہ منقول است از کتاب المجید فی
وجوب التقلید تصنیف مولانا محبوب احمد نقشبندی مجددی امرت سری (ن)
وقت نبندی از کتاب مسند کبیر امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ جمع کردہ شیخ عالم محمد
بن محمود الخوارزمی رضی اللہ عنہ ذکر می شود شیخ موصوف در دیباچہ کتاب
مذکور در مناقب حضرت امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ چنین می نویسد الباب
الاول فی ذکر شئ من فضائلہ التی تفرد بہا اجماعا فنقول وباللہ
التوفیق مناقبہ وفضائلہ کالحصی لا تعد ولا تحصی ولا یمکن ان یستقصٰی
لکن من فضائلہ خاصۃ التی تفرّد بہا ولم یشارکہ اجماعا مَن بعدہ
فیہا فحصرہا فی عشرۃ انواع الاول فی الاخبار والآثار المرویۃ فی مدحہ
دون مَن بعدہ الثانی فی انہ ولد فی زمن الصحابۃ والقرن الذی شہد لہ
رسول اللہ علیہ وسلم بالخیر دون مَن بعدہ الثالث فی انہ روی عن
اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دون مَن بعدہ الرابع فی
تبرزہ فی عہد التابعین الخامس فی روایۃ الکبار عنہ من التابعین و
علماء المسلمین السادس فی انہ تلمذ واستفاد عن اربعۃ الاف من
التابعین وغیرہم السابع فی انہ اتفق لہ من الاصحاب العظماء المجتہدین
ما لم یتفق لاحد مِن بعدہ الثامن فی انہ اول من استنبط حکم الاحکام
واسس قواعد الاجتہاد التاسع فی انہ لم یقبل العطایا عن خلفاء البرایا
بل افضل من کسبہ الحلال علی جماعات الفقہاء العاشر فی وفاتہ و

شہادتہ بسبب تورعہ عن الدنیا وجاہہا اما الاول فقد اخبرنی
الصدر الکبیر شرف الدین احمد بن موید بن موفق بن احمد المکی الخوارزمی
قال اخبرنی جدی الصدر العلامہ ابو المؤید الموفق بن احمد المکی قال انا
الشیخ الزاہد محمد بن اسحاق السراجی الخوارزمی انا ابوحفص عمر بن احمد
الکرابیسی انا الامام ابوالفضل محمد بن حسن الناصحی ثنا ابو محمد الحسن بن
محمد ثنا ابوسہل عبد الحمید بن محمد الطوانی ثنا ابی ثنا ابو القاسم یونس بن
طاہر البصری حدثنا ابو یوسف احمد بن محمد الواعظ فی رباط ابراہیم
بن ادہم ثنا ابو عبید اللہ محمد بن نصیر الوراق قال انا ابو عبید اللہ
المامون بن احمد بن خالد نا ابو علی بن احمد بن علی الحنفی ثنا فضل بن
موسی الشیبانی عن محمد بن عمرو عن ابی سلمہ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ
تعالےٰ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یکون فی امتی
رجل یقال لہ ابوحنیفۃ ہو سراج اُمتی یوم القیمۃ وبہ سند الخوارزمی
عن محمد بن عمرو بن علقمہ بن وقاص اللیثی عن ابی سلمۃ عن ابی ہریرۃ
رضی اللہ عنہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال ان فی امتی
رجل وفی حدیث القصری یکون فی امتی رجل اسمہ النعمان وکنیتہ
ابوحنیفۃ ہو سراج امتی ہو سراج امتی ہو سراج امتی وبسندہ عن
ابان بن ابی عیاش عن انس ابن مالک قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم سیأتی من بعدی رجل یقال لہ النعمان بن ثابت ویکنی
ابا حنیفۃ لیحیین دین اللہ وسنتی علی یدیہ وبسندہ عن نافع عن
ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یظہر
من بعدی رجل یعرف بابی حنیفۃ یحیی اللہ سنتی علی یدیہ وبسندہ

عن عبد الله بن مغفل قال سمعت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب رضی الله عنه
یقول الا انبئکم برجل من کوفان من بلدتکم هذه او من کوفکم هذه
یکنی بابی حنیفة قد ملئ قلبه علما وحکما وسیهلك به قوم فی آخر
الزمان الغالب علیهم التنابز یقال لهم البنانیة کما هلکت الرفضة
بابی بکر وعمر رضی الله عنهما۔ انتهی مختصراً۔ مؤلف گوید عفا الله عنه اگر
بعض اصحاب حدیث اعتراض کند وگوید که رواة این احادیث مجهول
الحال هستند گوئیم جهل کسی از خلف سبب قدح بر سلف نمی تواند شد
واگر گویند که این احادیث در صحاح سته نیامده اند گوئیم احادیث آنحضرت
صلے الله علیه وسلم محدود در صحاح سته نیستند قطع نظر از این احادیث
حدیث ترمذی در منقبت حضرت امام اعظم رضی الله عنه کافی است و آن
این است عن ابی هریرة رض قال کنا عند رسول الله صلی الله علیه
وسلم حین انزلت سورة الجمعة فتلاها فلما بلغ واخرین منهم لما
یلحقوا بهم قال له رجل یا رسول الله من هؤلاء الذین لم یلحقوا
بنا فلم یکلمه قال وسلمان الفارسی فینا قال فوضع رسول الله صلے
الله علیه وسلم یده علی سلمان فقال والذی نفسی بیده لو کان
الایمان بالثریا لتناوله رجال من هؤلاء الحدیث یعنی من اهل فارس
ودر روایت دیگر لو کان العلم بالثریا لتناوله رجال من اهل فارس
ومعلوم است که نسب امام اعظم فارسی است واین هم معلوم که چون امام
اعظم کسی در فارسیان صاحب علم واجتهاد نگذشته است ازان وجه
شیخ عبد الحق در لمعات مینویسد ولقد ظهر بسطة العلم والاجتهاد
فی التابعین مالم یظهر فی غیرهم وتابعیت حضرت امام در نوع ثالث

بثبوت خواہد رسید- واما النوع الثانی من المناقب انہ رض ولد فی زمن الصحابۃ وبسندہ الی ابی النعیم یقول ولد ابوحنیفۃ سنۃ ثمانین من الھجرۃ وبسندہ الی حماد ابن ابی حنیفۃ یقول ولد ابی سنۃ ثمانین وھکذا اخرجہ الحافظ ابوالقاسم طلحہ بن محمد بن جعفر فی مسندہ وقال توفی فی ایامہ عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب وابو امامۃ الباھلی وواثلۃ بن الاسقع وعمرو بن حریث وعبد اللہ بن ابی اوفی وجماعۃ من الصحابۃ یقول اضعف عباد اللہ محمد العربی الخوارزمی فثبت بھذا انہ ولد فی زمن الصحابۃ وھو من اھل القرن الذی شھد لھم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایضاً وقد اجمعوا ان ولادتہ کانت فی القرن الاول ونشاءتہ فی القرن الثانی واجتھد وافتی فی القرن الثانی وصدرا من القرن الثالث واما النوع الثالث من المناقب انہ روی عن اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فان العلماء اتفقوا علی ذلک وان اختلفوا فی عددھم فمنھم من قال انھم ستۃ وامرأۃ ومنھم من قال انھم خمسۃ وامرأۃ ومنھم من قال سبعۃ وامرأۃ فبسند الخوارزمی رض الی ابی یوسف القاضی انا ابوحنیفۃ رضی اللہ عنہ قال سمعت انس بن مالک یقول قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم طلب العلم فریضۃ علی کل مسلم وبذلک الاسناد الی ابی داؤد الطیالسی عن ابی حنیفۃ رض قال ولدت سنۃ ثمانین وقدم عبد اللہ بن انیس صاحب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الکوفۃ سنۃ اربع وتسعین ورایتہ وسمعت منہ وانا ابن اربع عشرۃ سنۃ سمعتہ یقول سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول حبک الشئ یعمی ویصم وبسندہ الی ابی یوسف القاضی ثنا ابوحنیفۃ قال ولدت

صلی اللہ علیہ وسلم بالخیریۃ ووصفھم بالعدالۃ فان اصحاب الحدیث اختلفوا فمنھم من جعل اباحنیفۃ من القرن الثانی والی ذلک بعضھم لکن اتفقوا انہ من القرن الثالث الذین [illegible]

سنة ثمانين وحججت مع ابی سنة ست وتسعين وانا ابن ستة عشر سنة فلما دخلت المسجد الحرام رأيت حلقة عظيمة فقلت لابی حلقة من هذه فقال حلقة عبد الله بن الحارث ابن جزء الزبيدی صاحب النبی صلی الله عليه وسلم فتقدمت فسمعته يقول سمعت رسول الله صلی الله عليه وسلم يقول من تفقه فی دين الله كفاه الله همه ورزقه من حيث لا يحتسب وبسنده عن يحيی بن قاسم عن ابی حنيفة قال سمعت عبد الله بن ابی اوفی يقول سمعت رسول الله صلی الله عليه وسلم يقول من بنی لله مسجدا ولو كمفحص قطاة بنی الله تعالی له بيتا فی الجنة وبسنده الی ابی سعيد الجندی عن ابی حنيفة قال سمعت واثلة بن الاسقع يقول سمعت رسول الله صلی الله عليه وسلم يقول لا تظهر شماتة لاخيك فيعافيه الله ويبتليك وبسنده عن يحيی بن معين ان اباحنيفة صاحب الرأی سمع عائشة بنت عجرد تقول قال رسول الله صلی الله عليه وسلم اكثر جند الله فی الارض الجراد لا آكله ولا احرمه فهؤلاء الخمسة من الصحابة وامراءة من الصحابيات واما من قال بانهم سبعة من الصحابة فالحق بهؤلاء الخمسة معقل بن يسار المزنی وفيه كلام لان معقل مات فی خلافة معاوية رض ومات معاوية رض سنة ستين وجابر بن عبد الله الانصاری وظن انه سمع منه ولم يكن سمع منه لانه معنعن. واما انس بن مالك وغيره من هؤلاء فلا مانع من ذلك وقد اشتهرت الروايات فی ذلك فان انس بن مالك رضی الله عنه مات سنة احدی وتسعين او ثنتين وتسعين او ثلاث وتسعين فيكون عمر ابی حنيفة يوم مات اكثر من عشر سنين بالاتفاق. واما النوع الرابع من مناقبه فانه قد ثبت بسنده[1] المتصل الی يحيی بن معين قال

[1] ای بسند الخوارزمی ۱۲

سمعت علی بن مسہر یقول خرج الاعمش الی الحج فشیعہ اہل الکوفۃ وانا
فیہم فلما اتی القادسیۃ راوہ مغموما فقالوا فی ذلک فقال علی بن مسہر
شیعنا قالوا نعم قال ادعوہ لی فدعونی دکان یعرفنی بمجالسۃ ابی حنیفۃ رح
فقال ارجع الی المصر وسل ابا حنیفۃ ان یکتب لی المناسک فرجعت برسالۃ
فاملاعلی ثم اتیت بہا الاعمش وبسندہ قال ثنا ابو یوسف قال لقینی
الاعمش فقال صاحب ہذا الذی یخالف عبد اللہ بن مسعود قال قلت لہ
فیما یخالفہ قال قال عبد اللہ بیع الامۃ طلاقہا وصاحبک یقول لیس
بیع الامۃ طلاقہا فقلت لہ انت حدثتنا عن النبی صلی اللہ علیہ
وسلم انہ لم یجعل بیع الامۃ طلاقہا فقال الاعمش واین حدثت ذلک
قال قلت لہ انت حدثتنا عن ابراہیم عن الاسود عن عائشۃ بنت
الصدیق ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم خیر بریرۃ فقال ابو یوسف رحمہ
اللہ فلو کان بیع الامۃ طلاقہا لما کان للتخییر معنی لان عائشۃ ام المومنین
رضی اللہ تعالی اشترتہا فلو کان بیعہا طلاقہا لما خیرہا النبی صلی اللہ
علیہ وسلم فقال الاعمش یا یعقوب ہذا فی ہذا قال نعم۔ قال محمد
وفی روایۃ ان الاعمش قال ان ابا حنیفۃ یحسن المعرفۃ بمواضع الفقہ
الدقیقۃ وغور غوامض العلوم الخفیۃ راٰہا ابو حنیفۃ فی ظلمۃ
اماکنہا من فسح ضوء سراج قلبہ حیث قال علیہ الصلوۃ والسلام ہو
سراج امتی ۔ انتہی مختصرا ۔ واما النوع الخامس من فضائلہ روایۃ
الکبار عنہ فبسند الخوارزمی الی الاستاذ ابی محمد عبد اللہ بن محمد
بن یعقوب البخاری الحارثی فی کتاب الکشف لہ قال لو لم یستدل علی
فضل ابی حنیفۃ الا بروایۃ الکبار عنہ کعمرو بن دینار فانہ من شیوخ

ابی حنیفة وکبار العلماء وقد روی عنه ونظراءه واشباهه کعبد الله بن المبارك ویزید بن هارون قال محمد بن اسماعیل یعنی البخاری روی عنه عباد بن العوام وهشیم ووکیع وهمام بن خالد وابو معاویة الضریر وقد روی عنه عبد العزیز بن ابی رواد وعبد المجید بن عبد العزیز ابن رواد وسفیان بن عیینه وفضیل بن عیاض وداؤد الطائی وابن جریج وعبد الله بن یزید المقری روی عنه تسع مأة حدیث وسفیان الثوری وابن ابی لیلی وابن شبرمه روی عنه حدیثا واحدا ومسعر بن کدام واسمعیل بن ابی خالد وشریك بن عبد الله وحمزة بن حبیب المقری روی عنه الکثیر وعاصم بن ابی النجود امام القراء وشیخ ابی حنیفة کان یسأله ویاخذ بقوله ویقول جزاك الله یا با حنیفة وکان یقول اتیتنا صغیرا واتیناك کبیرا۔ انتهی مختصرا۔ واما النوع السادس من مناقبه انه تلمذ عند اربعة آلاف من شیوخ ائمة التابعین فبسند الخوارزمی الی ابی حفص عمر بن الامام ابی بکر انه قال وقعت منازعة بین اصحاب الامام الاعظم ابی حنیفة رح واصحاب الامام المعظم الشافعی رح ففضل کل طائفة صاحبها فقال ابو عبد الله بن ابی حفص الکبیر وهو امام ائمة الحدیث لاصحاب الشافعی عدوا امشائخ الشافعی کم هم فعدوهم فقالوا انهم بلغوا ثمانین شیخا فقال لهم فعدوا امشائخ ابی حنیفه رح فعدوهم فقالوا انهم بلغوا اربعة الاف وبسنده الی الربیع بن یونس یقول دخل ابو حنیفة رضی الله عنه علی امیر المؤمنین ابی جعفر المنصور وعنده عیسی بن موسی فقال للمنصور یا امیر المومنین هذا عالم الدنیا الیوم فقال له المنصور یا نعمان ممن اخذت العلم فقال عن اصحاب عمر

بن الخطاب رضی الله عنهم عنه وعن اصحاب علی بن ابیطالب رضی الله
عنهم عنه وعن اصحاب عبد الله بن مسعود عن عبد الله وعن اصحاب
عبد الله بن عباس عن عبد الله بن عباس وما کان فی وقت ابن عباس
علی وجه الارض اعلم منه فقال له المنصور لقد استوثقت لنفسك - و
اما النوع السابع من مناقبه انه اتفق له من الاصحاب ما لم یتفق لاحد
من بعده فبسنده الی قاضی القضاة ابوبکر عتیق بن داؤد الیمانی رحمه
الله فی ترجیح مذهب ابیحنیفه رحمة الله علیه علی سائر المذاهب فی
کلام طویل فصیح الی ان قال هو امام الائمة وسراج الامة منهم للدبیعه
السابق الی تدوین علم الشریعة ثم ایده الله تعالی بالتوفیق والعصمة فجمع
له من الاصحاب والائمة عصمة منه تعالی لهذه الامة ما لم یجتمع فی عصر من
الاعصار فی الاطراف والاقطار منهم ذو الفقه والدرایة ابو یوسف
یعقوب بن ابراهیم الانصاری ومنهم العالم الربانی محمد بن الحسن الشیبانی
ومنهم ذو الزکاء الباهر زفر بن هذیل التمیمی العنبری ومنهم الفاضل
النزیهه الحسن بن زیاد اللؤلؤی ومنهم الفقیه البصیر وکیع بن الجراح
ومنهم الفقیه الکامل عبد الله بن المبارک ومنهم ازهد الامة داؤد
بن نصیر الطائی ومنهم حفص بن غیاث النخعی ومنهم الامام بن زکریا بن
ابی زائده ومنهم الامام حماد بن ابی حنیفة ومنهم یوسف بن خالد السمتی
وعافیه بن یزید الاودی وحبان ومندل ابنا علی وعلی بن مسهر و
القاسم بن معن واسد بن عمرو البجلی ونوح ابن ابی مریم وغیرهم
قال الخوارزمی فکان رحمه الله تعالی اذا وقعت واقعة شاورهم و
ناظرهم وحاورهم وسالهم فیسمع ما عندهم من الاخبار والآثار

ویقول

ويقول ما عنده ويناظرهم شهرا او اكثر حتى يستقر احد الاقوال فيثبته ابو يوسف رحمه الله تعالى حتى اثبت الاصول على هذا المنهاج شورى لانه تفرد بذلك كغيره من الائمة - والدليل على ذلك ما اخبرني فلان عن فلان (وساق المسند) قال كنا عند وكيع ابن الجراح يوما فقال رجل اخطاء ابو حنيفة فقال وكيع وكيف يقدر ابو حنيفة ان يخطى ومعه مثل ابى يوسف وزفر ومحمد فى قياسهم واجتهادهم ومثل يحيى بن زكريا ابن ابى زائده وحفص بن غياث وحبان ومندل ابنا على فى حفظهم للحديث ومعرفتهم به والقاسم بن معن يعنى ابن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود فى معرفته باللغة والعربية وداؤد بن نصير الطائى وفضيل بن عياض فى زهدهما وورعهما من كان اصحابه هؤلاء وجلسائه لم يكن ليخطى لانه ان اخطاء ردوه الى الحق ثم قال وكيع والذى يقول مثل هذا كالانعام بل هم اضل فمن زعم ان الحق فيمن خالف ابا حنيفة اقول له ما قال الفرزدق فى لجرير اولئك اباءى فجئنى بمثلهم اذا جمعتنا يا جرير المجامع - واما النوع الثامن من فضائله التى لم يشاركه فيها من بعده فانه اول من دون علم الشريعة ورتبه ابوابا ثم تابعه مالك بن انس رحمه الله تعالى فى ترتيب الموطا ولم يسبق ابا حنيفة احد لان الصحابة رضوان الله عليهم والتابعين لهم باحسان لم يضعوا فى علم الشريعة ابوابا مبوبة ولا كتبا مرتبة وانما كانوا يعتمدون على قوة حفظهم فلما راى ابو حنيفة العلم منتشراً خاف عليه من الخلفاء السوء ان يضيعوه على ما قال عليه الصلوة والسلام ان الله لا يقبض العلم انتزاعا ينتزعه وانما يقبضه بموت العلماء فيبقى رؤساء

جہال فيفتون بغير علم فيضلون و يضلون فلذلك دونه ابوحنيفة فجعله ابوابا وكتبا فبدء بالطهارة ثم بالصلوة ثم بالصوم ثم سائر العبادات ثم المعاملات وهو اول من وضع كتاب الشروط وقد قيل بلغت مسائل ابى حنيفة خمسمائة الف مسألة وكتبه وكتب اصحابه تدل على ذلك مع تضمن مذاهبه من المسائل الغامضة المشتملة على دقائق النحو والحساب ما يتعب فى استخراجها العلماء بالعربية والجبر والمقابلة وفنون الحساب - وهو اول من استنبط حكم الاحكام وأسس قواعد الاجتهاد على سبيل الاحكام والدليل عليه ما قال الامام الشافعى رحمه الله تعالى الناس عيال على ابى حنيفة فى الفقه وبسنده الى يحيى بن معين يقول سمعت يحيى بن سعيد القطان يقول لا نكذب على الله تعالى ما سمعنا احسن من رأى ابى حنيفة و قد اخذنا باكثر اقواله - انتهى مختصرا - واما النوع التاسع فى مناقبه انه رحمه الله تعالى كان يتعيش بكسب الحلال ويفضل على جماعة المشائخ ولم يقبل الجوائز والعطايا والدليل على ذلك ما اخبرنى فلان عن فلان (وساق السند) الى مسعر بن كدام قال كان ابوحنيفة كلما اشترى شيئا للعيال انفق على شيوخ العلماء مثله واذا اكتسى ثوبا فعل ذلك وبسنده الى شقيق بن ابراهيم البلخى قال كنت مع ابى حنيفة فى طريق يعود مريضا فرآه رجل من بعيد فاختباء منه واخذ فى طريق آخر فلما علم ان اباحنيفة بصره خجل ووقف فقال له ابوحنيفة لم عدلت عن الطريق فقال لك على عشرة الآف درهم وقد طال الوقت واشتد لم اقدر ان اودى فقال له ابوحنيفة سبحان الله بلغ الامر كل هذا وقد وهبته منك[١] كله

١: استظهر لك ١٢

واجعلنی فی حل مما دخل فی قلبك حين رايتنی قال شقيق فعرفت انه زاهد حقيقی۔ واما النوع العاشر من مناقبه التی لم يشاركه فيها احد من بعده انه مات مظلوما و محبوسا و مسموما والدليل علی ذلك ما انبأنی فلان عن فلان (وساق السند) عن عبد الوهاب قال بعث المنصور الی ابی حنيفة و سفيان الثوری و شريك بن عبد الله فادخلوا عليه فقال لهم لم ادعكم الا لخير وكتب قبل ذلك ثلاثة عهود فقال لسفيان هذا عهدك علی قضاء البصرة فخذه والحق بها وقال لشريك هذا عهدك علی قضاء الكوفة فخذه والحق بها وقال لابی حنيفة هذا عهدك علی مدينتی هذه ثم قال لحاجبه وجه معهم ادكما قال فمن ابی فاضربه مأة سوط فاما شريك فاخذ عهده ومضی واما سفيان فاخذ عهده وتركه فی المنزل وهرب الی اليمن واما ابو حنيفة فلم يقبل العهد فضرب مأة سوط وحبس فمات بالحبس وقد اتفق العلماء علی انه ضرب علی القضاء فلم يقبل ومات فی الحبس ثم اختلفوا فقال بعضهم مات من الضرب وقال بعضهم سقی السم وذكر بعضهم اشياء اخر والله اعلم بالحقيقة فان قيل قد ذكر ابو بكر احمد بن علی بن ثابت الخطيب فی تاريخ بغداد من المطاعن فی ابی حنيفة ما يعارض ما ذكرت من مناقبه فالجواب عنه من وجوه خمسة اربعة من حيث الاجمال والخامس من حيث التفصيل۔ قال مؤلف الرسالة عفا الله عنه۔ قد اطنب المصنف اعنی الخوارزمی واجاب فاحسن واجاد لكنی تركت نقله لان هذه العجالة لا تحتمل ذكره ومن اراد الاطلاع عليه فعليه بالمسند الكبير له الا انی احببت ذكر بعض استنباطاته رحمه الله تعالی من الجواب

الخامس قال فنها ما شنع هو وغيره على ابى حنيفة رضى الله عنه انه لا يعمل بالخبر وانما يعمل بالرأى وهذا قول من لا يعرف شيئاً من الفقه ومن شتم رائحته والنصف اعترف ان اباحنيفة رح اعمل الناس بالاخبار واتباع الآثار والدليل على بطلان ما قال من وجوه ثلاثة احدها ان اباحنيفة رحمه الله يرى المراسيل حجة ويقدمها على القياس خلافاً للشافعى رحمه الله والثانى ان انواع القياس اربعة احدها القياس المؤثر وهو الذى يكون بين الاصل والفرع معنى مشترك مؤثر والثانى القياس المناسب وهو ان يكون بين الاصل والفرع معنى مناسب . والثالث قياس الشبه وهو ان يكون بين الاصل والفرع مشابهة صورة الاحكام الشرعية والرابع قياس الطرد وهو ان يكون بين الاصل والفرع معنى مطرد . وابو حنيفة واصحابه رحمهم الله قالوا ان قياس الشبه والاخالة باطل واختلف اصحابه فى قياس الطرد فانكره بعضهم وقال ابو زيد الكبير بان قياس المؤثر حجة والباقى ليس بحجة وقال الشافعى رحمه الله بان الانواع الاربعة من القياس حجة ويستعمل قياس الشبه كثيراً ومن ذلك قولهم الخل مائع لا تبنى القنطرة على جنسها فلا يزيل النجاسة كالدهن وان لم يكن ذلك مؤثراً فجمع الشافعى بين الخل والدهن لمشابهتهما فى الصورة وابو حنيفة رح جمع بين الخل والماء فى المعنى المؤثر فى ازالة النجاسة من الترقيق بالمجاورة والشيوع بالدلك والتقاطر والزوال بالعصر ولذلك امثلة كثيرة ثم العجب ان اباحنيفة رح لا يستعمل الا نوعاً او نوعين من القياس والشافعى رح يستعمل الانواع الاربعة ويراها حجة ويقول الخطيب وامثاله بان اباحنيفة كان يستعمل القياس دون الاخبار وهذا

اى المناسبة ۱۲

لغلبة

لغلبة الهوى وقلة الوقوف على الفقه فمن عرف ماخذ ابى حنيفة رحمه
واصحابه عرف بطلان ماقاله وبيان ذلك من حيث التفصيل ان اباحنيفة رحمه
قال القهقهة فى الصلوة ناقضة لحديث الاعمى الذى وقع فى البركة
فضحك بعض القوم قهقهة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم
الامن قهقه منكم فليعد الوضوء والصلوة وهذا الحديث وان كان
ضعيفا فقد قال به ابوحنيفة وترك قياس القهقهة فى الصلوة على غير
الصلوة خلافا للشافعى رح فانه اخذ بالقياس وقال ابوحنيفة بجواز الوضوء
بنبيذ التمر لحديث ابن مسعود ليلة الجن وان كان ضعيفا فقد اخذ
به ابوحنيفة وترك به قياس النبيذ على سائر الاشربة خلافا للشافعى رح
فانه اخذ بالقياس فعلم ان اباحنيفة رح يقدم الاحاديث الضعيفة
على القياس ولكن رأى الخطيب وامثاله انه ترك ابوحنيفة العمل ببعض
الاحاديث التى اخذها الشافعى رح وظن انه تركها بالقياس ولم يعلموا
انه انما تركها لاحاديث اصح منها فمنها قوله عليه السلام اذا بلغ الماء
قلتين لم يحمل خبثا تركه ابوحنيفة لانه ليس فى الصحيحين ولان القلة اسم
مشترك واسناده مضطرب واخذ بالحديث الذى اتفق عليه الشيخان
البخارى ومسلم وهو قوله عليه السلام لايبولن احدكم فى الماء الدائم ثم
يتوضأ منه ولفظ مسلم ثم يغتسل منه ومنها حديث ام هانى انها
كرهت ان يتوضأ بالماء الذى يبل فيه شئ تركه ابوحنيفة لان
ام هانى روت عن النبى صلى الله عليه وسلم حديثا يخالف هذا الحديث
الصحيح الذى اتفق الشيخان على اخراجه وهو حديث ام عطية قالت
توفيت احدى بنات رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال اغسلنها

بسند راجع الى الاخيرة كافوراً فلهذا الحديث الصحيح قال ابو حنيفة رح
بان اسم الماء المطلق اذا زال باختلاط شئ طاهر كالسدر والكافور و
الاشنان والصابون والزعفران يجوز الوضوء به خلافا للشافعي ومنها
احاديث وردت فى عدم جواز الوضوء بفضل وضوء المراة ليس شئ منها
فى الصحاح تركوا العمل بهذا الحديث الصحيح الذى ذكره الترمذى فى جامعه
وهو حديث ميمونة قالت اجتنبت انا ورسول الله صلى الله عليه وسلم
فاغتسلت فى جفنة ففضلت فضلة فجاء رسول الله صلى الله عليه وسلم
ليغتسل منها قلت انى اغتسلت منها فقال ان الماء ليس عليها جنابة ولا
ينجسه شئ فاغتسل منه قال ابو عيسى الترمذى رحمه الله هذا حديث
حسن صحيح فلهذا قال ابو حنيفة رحمه الله يجوز الوضوء بذلك خلافا لبعض
اصحاب الحديث - ومنها الاحاديث العامة التى وردت فى نجاسة الماء
بموت الحيوان تركها ابو حنيفة فى موت ما ليس له دم سائل كالبق والذباب
والزنابير والعقارب للحديث الخاص الذى اخرجه البخارى فى صحيحه
ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اذا وقع الذباب فى اناء احدكم
فليغمسه كله ثم ليطرحه فان فى احد جناحيه شفاء وفى الاخر داء ومنها
العمومات التى وردت فى الميتة تركها ابو حنيفة رح فى جواز دباغ جلدها
خاصة للحديث الصحيح الذى اتفق الشيخان على اخراجه وهو حديث ابن
عباس قال مر رسول الله صلى الله عليه وسلم بشاة ميتة فقال الا
استنفعتم بهافقالوا يا رسول الله انها ميتة فقال انما حرم اكلها
فلهذا قال يطهر جلدها بالدباغ خلافا للجماعة - ومنها هذه
العمومات الواردة فى الميتة ايضاً تركها ابو حنيفة رحمه الله بهذا الحديث

الصحيح

الصحيح وهو قوله انما حرم اكلها فقال رحمه الله ان شعر الميتة وعظمها وقرنها وصوفها طاهر خلافا للشافعى رحمه الله ومنها احاديث وردت فی عدم وجوب غسل المنى وجواز الفرص والفرك ظنوا ان ابا حنيفة تركها حيث قال بنجاسة المنى ولم يتركها بل عمل بها فقال يجزى الفرك فی اليابس و يجب غسل الرطب للحديث الصحيح الذى اتفق الشيخان على اخراجه وهو حديث عطاء بن يسار قال اخبرتنى عائشة رضى الله عنها انها كانت تغسل المنى عن ثوب رسول الله صلى الله عليه وسلم فيخرج ويصلى وانا انظر الى البقع فی ثوبه من اثر الغسل فلهذا قال انه نجس خلافا للشافعى رح ومنها حديث ابن عمر رقيت يوما على بيت حفصة فرأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم على حاجته مستقبل القبلة مستدبر الشام فظنوا ان اباحنيفة ترك العمل به بل قال ابو حنيفة رحمه الله يحتمل انه كان قاعدا ليقضى حاجته فلما ابتدء فی قضائها استدبر القبلة جمعا بينه وبين الحديث الصحيح الذى اتفق الشيخان على اخراجه وهو حديث ابى ايوب ان النبى صلى الله عليه وسلم قال لا تستقبلوا القبلة بغائط ولا بول ولكن شرقوا او غربوا فلهذا الحديث قال رحمه الله تعالى لا يجوز استقبال القبلة فی قضاء الحاجة فی الصحارى والبنيان خلافا للشافعى رحمه الله وبعض اصحاب الحديث ومنها الاحاديث التى وردت ان النبى صلى الله عليه وسلم توضأ ثلاثا ثلاثا فظنوا ان ابا حنيفة لم يعمل بها حيث لم ير تكرار المسح مستحبا وابو حنيفة رحمه الله قال الوضوء هو الغسل فيستحب فيه التكرار واما المسح فليس وضوء ولا يستحب فيه التكرار للحديث الذى رواه الترمذى فی حديث على رضى الله عنه انه حكى وضوء رسول الله صلى الله عليه وسلم وذكر فيه انه

سمع براسه مرة ثم قال هذا الحديث حسن صحيح ومنها الاحاديث التى وردت فى تعجيل المغرب وكراهة تاخيرها وظنوا ان اباحنيفة لم يعمل بها حيث قال للمغرب وقتان كسائر الصلوات وابوحنيفة يقول يكره تاخيرها لهذه الاحاديث ولا يدل كراهة التاخير على انه ليس له وقت جواز الاداء كما خير العصر الى وقت اصفرار الشمس فيجوز المغرب لو اداه قبل غيبوبة الشفق للحديث الصحيح الذى اتفق الشيخان على اخراجه عن النبى صلى الله عليه وسلم انه قال اذا قدم العشاء فابدؤا به قبل ان تصلوا صلوة المغرب ولا تعجلوا عن عشائكم فلهذا قال بالجواز خلافا للشافعى رحمه الله تعالى ومنها الاحاديث التى وردت فى اداء الصلوة لمواقيتها وفى اول الوقت فظنوا ان اباحنيفة لم يعمل بها حيث قال بان الاسفار افضل وانما جمع ابوحنيفة بينهما لاحتمالها وبين الحديث الصريح الذى رواه الترمذى عن النبى صلى الله عليه وسلم انه قال اصبحوا بالصبح فانه اعظم للاجر قال الترمذى هذا الحديث حسن صحيح فلهذا قال يستحب الاسفار جمعا بينه وبين الحديث الآخر الصحيح افضل الاعمال اداء الصلوة لوقتها فان آخر الوقت ايضا وقتها واما قول اول الوقت رضوان الله وآخره عفو الله فهو من الموضوعات اشار اليه ابن الجوزى فى كتاب التحقيق ولم يصرح بكونه موضوعا وقد صرح به غيره ومنها الاحاديث التى وردت ان صلوة الوسطى صلاة الفجر فظنوا ان اباحنيفة لم يعمل بها حيث قال الوسطى صلوة العصر وانما قال ابو حنيفة بموجب الحديث الصحيح الذى اخرجه الشيخان عن على رضى الله تعالى عنه عن النبى صلى الله عليه وسلم انه قال يوم الاحزاب ملأ الله قلوبهم وقبورهم نارا كما اشغلونا عن صلوة الوسطى صلوة العصر حتى غابت الشمس

فلهذا قال الوسطى صلاة العصر خلافا للشافعى فانه قال الفجر ومنها الاحاديث التى وردت فى الجهر بالتسمية ظنوا ان ابا حنيفة خالفها بالقياس وانما لم يعمل بها لانها لم تصح عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فى ذلك فاما عن بعض الصحابة فقد صح منه شئ ولم يصح الباقى والعجب كل العجب من على بن عمر الدارقطنى حيث صنف كتابا فى الجهر بالتسمية تعصبا وادرج فيه احاديث موضوعة فانكر عليه ذلك المحدثون وردوه عن قوس واحد فلما قدم مصر قال له بعض المالكية اناشدك الله الذى لا اله الا هو هل صح عن رسول الله صلى الله عليه وسلم حديث فى الجهر بالتسمية فقال لا فلهذا لم يعمل بها ابو حنيفة وانما عمل بالحديث الصحيح الذى اخرجه الشيخان عن انس بن مالك قال صليت خلف رسول الله صلى الله عليه وسلم وخلف ابى بكر وعمر وعثمان وكانوا لا يجهرون ببسم الله الرحمن الرحيم وفى لفظ فكانوا لا يستفتحون القراءة ببسم الله الرحمن الرحيم فلهذا قال رحمه الله لا يجهر خلافا للشافعى ومنها الاحاديث التى وردت فى الفاتحة نحو قوله عليه السلام لا صلوة الا بفاتحة الكتاب وقوله كل صلوة لم يقرأ فيها بفاتحة الكتاب فهى خداج غير تمام ظنوا ان ابا حنيفة لم يعمل بها حيث قال بان الصلوة بدون قراءة فاتحة الكتاب صحيحة اذا قرأ غيرها ولم يعلموا انه انما عمل بها ابو حنيفة وانما جمع بين الكل ابو حنيفة لانه قال الصلوة بغير فاتحة الكتاب خداج ناقصة غير تامة فان كان تركها عمدا فهو عاص وصلوته ناقصة غير تامة وان كان تركها ناسيا يجبر بسجود السهو وقال لا صلوة كاملة فاضلة الا بفاتحة الكتاب لكن لا يبطله بترك الفاتحة للحديث الصحيح الذى تلقته الامة بالقبول واتفق الشيخان على

اخراجہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم علم المسئ للصلوٰۃ فرائضہا کلہا فقال کبر ثم اقرأ ماتیسر معک من القرآن والعمل بہ واجب لانہ موافق لکتاب اللہ تعالیٰ حیث قال فاقرؤا ماتیسر من القرآن فلہذا قال لا تبطل الصلوٰۃ بترکہا خلافا للشافعی رحمہ اللہ تعالیٰ ومنہا تشہد ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظنوا ان اباحنیفۃ ترکہ برأیہ ولم یعلموا ان اباحنیفۃ انما اخذ بتشہد ابن مسعود رضی اللہ عنہ فانہ اصح مانقل قال ابوعیسیٰ الترمذی اصح حدیث روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی التشہد حدیث ابن مسعود ثم قال الترمذی وعلیہ اکثر اہل العلم من الصحابۃ والتابعین ومنہا[۱۶] قولہ علیہ السلام اذا شک احدکم فی صلاتہ فلیبن علی الیقین ظنوا ان اباحنیفۃ ترکہ برأیہ ولم یعلموا ان اباحنیفۃ عمل بہ فیما اذا لم یکن لہ غالب ظن واذا کان لہ غالب ظن یتحری الصواب عملا بالحدیث الصحیح الذی اخرجہ الشیخان فی صحیحہما عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا شک احدکم فی صلاتہ فلیتحر الصواب خلافا للشافعی رحمہ اللہ ومنہا[۱۷] الاحادیث التی وردت فی القنوت فی صلوٰۃ الفجر ظنوا ان ابا حنیفہ ترکہا برأیہ ولم یعلموا ان اباحنیفۃ علم انہا منسوخۃ والدلیل علیہ ما اخرجہ الشیخان فی الصحیحین عن انس بن مالک قال قنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی الفجر شہرا یدعوا علی احیاء من العرب ثم ترکہ ومنہا[۱۸] العمومات الواردۃ فی صلاۃ الجنازۃ ظنوا ان اباحنیفۃ رحمہ اللہ خالفہا برأیہ حیث کرہ صلوٰۃ الجنازۃ فی الاوقات المکروہۃ الثلاثۃ وانما خصصہا ابوحنیفۃ بالحدیث الصحیح الخاص الذی اخرجہ مسلم فی صحیحہ عن عقبۃ بن عامر ثلاث ساعات کان ینہانا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

ان نصلی

ان نصلی فیہن وان نقبر فیہن موتانا۔ ومنہا [۱۹] قولہ علیہ السلام عفوت
عن امتی عن صدقۃ الخیل والرقیق ظنوا ان ابا حنیفۃ لم یعمل بہ بل عمل
برأیہ وانما اخذ ابو حنیفۃ بالحدیث الصحیح الذی اخرجہ الشیخان البخاری
ومسلم ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذکر الخیل فقال ورجل ربطہا
تعففا ثم لم یمنع حق اللہ تعالی فی رقابہا ولا ظہورہا فہی لذلک ستر فلذا
قال فی الخیل زکوٰۃ خلافا للشافعی رح ومنہا [۲۰] قولہ علیہ السلام افطر الحاجم و
المحجوم ظنوا ان ابا حنیفۃ ترک العمل بہ برأیہ ولم یعلموا ان ابا حنیفۃ علم
معناہ وتأویلہ فعمل بمعناہ والحجامۃ لا تفطر للحدیث الصحیح الذی اخرجہ
الترمذی عن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم احتجم وہو صائم
قال الترمذی ہذا حدیث صحیح ومنہا [۲۱] الحدیث الذی اوردہ مسلم ان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افرد الحج ظنوا ان ابا حنیفۃ ترکہ برأیہ
حیث قال القران افضل وانما رجح ابو حنیفۃ الحدیث الصحیح الذی
اخرجہ الشیخان فی الصحیحین عن انس قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم یقول لبیک بحجۃ وعمرۃ ومنہا [۲۲] قولہ علیہ السلام لا ینکح المحرم و
لا ینکح ولا یخطب انفرد مسلم باخراجہ ظنوا ان ابا حنیفۃ ترک العمل بہ
بالقیاس وانما عمل ابو حنیفۃ رح بالحدیث الذی اتفقا علی صحتہ واخرجاہ
فی صحیحیہما من حدیث ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم تزوج
میمونۃ وہو محرم ومنہا [۲۳] قولہ علیہ السلام الشفعۃ فیما لم یقسم ظنوا ان
ابا حنیفۃ ترکہ بالقیاس وانما اخذ ابو حنیفۃ بالحدیث الصحیح الذی اتفق
الشیخان علی اخراجہ وہو قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام الجار احق بسقبہ
ومنہا [۲۴] العمومات الواردۃ فی الحث علی نوافل العبادات ظنوا ان ابا حنیفۃ ترکہا

بالقياس حيث قال الاشتغال بالنكاح افضل وانما اخذ ابوحنيفة بالحديث الصحيح ولكن اصوم وافطر واتزوج النساء فمن رغب عن سنتى فليس منى ٢٥ ومنها العمومات الواردة فى اشتراط الولى فى النكاح نحو قوله عليه السلام لا نكاح الا بولى ظنوا ان اباحنيفة ترك العمل بها بالقياس حيث قال بانه يصح النكاح بغير ولى فى البالغة وانما عمل ابوحنيفة بالحديث الصحيح الخاص الذى اخرجه الترمذى فى جامعه ان النبى صلى الله عليه وسلم قال الايم احق بنفسها من وليها والبكر تستأذن فى نفسها واذنها صماتها وبالحديث الصحيح الذى رواه البخارى ان خنساء زوجها ابوها وهى كارهة وكانت ثيبة فرد النبى صلى الله عليه وسلم نكاحها فلهذا قال ابوحنيفة الايم احق بنفسها من وليها والبكر تستأذن خلافاً للشافعى رحمه الله ٢٦ ومنها العمومات الدالة على اشتراط التسمية[لـه] فى النكاح ظنوا ان اباحنيفة ترك العمل بها بالقياس وانما عمل ابوحنيفة بالحديث الصحيح الذى رواه الترمذى فى جامعه ان امراة اتت عبد الله بن مسعود وقد تزوجها رجل ومات عنها ولم يفرض لها صداقا ولم يدخل بها فقال عبد الله ارى لها مثل صداق نسائها ولها الميراث وعليها العدة فشهد معقل بن سنان الاشجعى ان النبى صلى الله عليه وسلم قضى فى بروع بنت واشق الاشجعية مثل ما قضى به عبد الله قال الترمذى هذا حديث صحيح فلهذا قال ابوحنيفة رحمه الله يصح النكاح خلافاً للشافعى رحمه الله ٢٧ ومنها العمومات الواردة فى اباحة الطلاق ظنوا ان اباحنيفة رحمة الله عليه تركها بالقياس حيث قال بحرمة ارسال الثلاث وانما اعتمد ابوحنيفه رح بالحديث الصحيح

لـه اى تسمية المهر فى النكاح "

الذى

اتفق الشيخان على اخراجه وهو حديث ابن عمر انه طلق امرأته في حال الحيض فسأل عمر النبي صلى الله عليه وسلم عن ذلك فقال مره فليراجعها ثم يمسكها حتى تطهر ثم تحيض ثم تطهر ثم تحيض ثم تطهر ثم ان شاء امسكها بعد وان شاء طلقها قبل ان يمس فتلك العدة التي امر الله تعالى ان يطلق لها النساء ومنها جريان القصاص في كسر السن خلافا للشافعي رحمه الله ظنوا ان ابا حنيفة رحمه الله قال بالقياس وانما اعتمد ابو حنيفة بالحديث الصحيح الذي اخرجه البخاري في صحيحه وهو حديث انس ان الربيع بنت النضر عمته لطمت جارية فكسرت سنها فعرضوا عليهم الارش فابوا فعرضوا عليهم العفو فابوا فاتوا النبي صلى الله عليه وسلم فامرهم بالقصاص الحديث بطوله ـ ومنها العمومات الواردة بقتل المشركين ظنوا ان ابا حنيفة ما عمل بها بل بالقياس حيث قال لا يقتل المرأة ولا الشيخ الفاني ولا الرهبان ولا العميان خلافا للشافعي رحمه الله وانما اعتمد ابو حنيفة بالحديث الصحيح الذي رواه الترمذي في جامعه ان امرأة وجدت مقتولة في بعض مغازي رسول الله صلى الله عليه وسلم فانكر رسول الله صلى الله عليه وسلم قتل النساء والصبيان قال الترمذي هذا حديث صحيح ومنها العمومات الواردة في اباحة صيد الكلب ظنوا ان ابا حنيفة لم يعمل بها بل بالقياس حيث قال بانه لا يوكل صيد الكلب اذا اكل منه خلافا للشافعي رحمه الله في احد قوليه وانما اعتمد ابو حنيفة رحمه الله بالحديث الصحيح الذي اخرجه الشيخان ان عدي بن حاتم سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال اذا ارسلت كلبك المعلم فقتل فكل واذا

٣١
اکل فلا تأکل فانما امسک علی نفسه ومنها الرد علی ذوی السهام الا علی الزوج والزوجة وعند الشافعی رحمه الله یوضع فی بیت المال ظنوا ان ابا حنیفة رحمه الله قال ذلک بالقیاس وانما اعتمد ابو حنیفة رح بالحدیث الصحیح الذی اخرجه البخاری ومسلم وهو حدیث ابی هریرة رضی الله تعالی عنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قضی فی جنین امرأة من بنی لحیان سقط میتا بغرة عبد او امة ثم توفیت المرأة التی قضی لها بالغرة فقضی رسول الله صلی الله علیه وسلم بان میراثها لبنیها وزوجها وان العقل علی عصبتها واحادیث آخر اخرجه مسلم فی صحیحه فعلم بهذا کله ان الذی قاله الخطیب وغیره ان اباحنیفة کان یعمل بالقیاس والرائی دون الاخبار بهت وافتراء وهو واصحابه برأء وانما یعملون بالقیاس عند عدم الحدیث وکذلک جمیع المجتهدین رضوان الله علیهم اجمعین - انتهی ما قاله الخوارزمی رحمه الله - مؤلف گوید عفا الله عنه اگرچه درین اصل رابع سخن بطول کشید اما برائے برادران احناف از فوائد خالی نیست کہ اکثر کم علمان الحدیث غیر مقلدین ہمیں وظیفه ورد زبان دارند که امام ابوحنیفه قیاس ورائے خود را بر حدیث مقدم میکند معاذالله من ذلک که امام ابوحنیفه رح قیاس خود را بر قول صحابی هم مقدم نمیکند چنانچه مشهوراست که خلیفه منصور بطرف امام اعظم رحمه الله نوشت که من شنیده ام که تو قیاس خود بر حدیث مقدم میکنی امام در جواب نوشت لیس الامر کما بلغک یا امیرالمومنین انما اعمل اولاً بکتاب الله ثم بسنة رسول الله صلی الله علیه وسلم ثم اقضیة ابی بکر وعمر وعثمان وعلی ثم اقضیة بقیة الصحابة رضی الله عنهم ثم اقیس بعد ذلک - و باین سخن محض از تعصب

وتحمد

وتحديد به نسبت امام اعظم رضی الله عنه نزد جهلا حجت میگیرند وبعض مو اضع است که
نکر آنها بغور مأخذ حضرت امام نمیرسد وبدقایق استنباطات خداداد او رحمه الله تعالیٰ
نمیتوانند رسید زیراکه انتهاء عروج این جماعة تا صحاح سته است وزمانه اصحاب صحاح
سته بعد از زمانه حضرت امام اعظم است رحمه الله تعالیٰ بقدر صد سال نه زیاده وکم پس
اگر کدام حدیثی در زمانه اصحاب صحاح ضعیف باشد از ان لازم نمی آید که همان
حدیث در زمانه امام اعظم هم ضعیف باشد بجهة احتمال آنکه طریان ضعف در آن
حدیث از سبب رواة متأخرین باشد چنانچه همین مضمون از فرموده حضرت
شیخ عبد الحق محدث دهلوی در کتاب فتح المنان سابق ذکر یافت وشیخ عبد الحق
اول کسی است ح بعد خیر القرون خلط وملط در آرائے عالم بعموم پیدا شد وزمانه
رنگ دیگر گرفت اگر رنگ دیگر نگرفت تخصیص خیر القرون از زبان مبارک
رسول امین مأمون برائی چه بود؛

خاتمه در اول رساله تحریر یافته که وهابیان دو فرقه اند وهابی حقیقی که خود را
اهلحدیث میگویند ومقلدین مذاهب را مشرکین وکفار ومباح المال والدم میدانند
چون نجدیان وبعض افراد وهابیان هند وبنام حضرت امام ابوحنیفه رحمة الله
علیه سخت توهین وطعن ولعن در کتب خود می نویسند چون ابو القاسم بنارسی
نو مسلم که کتابے مسمی به الجرح علی ابی حنیفه تألیف کرده است در آن مینویسد که او
یعنی ابو حنیفه قرآن وحدیث نخوانده بود واو علم تاریخ وتفسیر مطلقاً نمیدانست
واو مانند شیخ چلی خیالات داشت واز او یک حجام بهتر است وفقه او فقه
بے علمی است واو در علم حدیث بالکل نادان بود که یک حدیث هم باو نرسید
واو ضعیف وتمامی استادان وشاگردان او ضعیف واو مرجیه وجهمیه زندیق
بود ومرجیه از اسلام خارج اند لهذا حنفیان هم از اسلام خارج اند واو بنیاد شرک

ح که پایه علم حدیث در هند بنا نهاد ومحدثین مقلدین وغیر مقلدین هند جمله شاگردان شیخ مذکور اند وحق هم همین است که ۱۲

قائم کرد لہذا او مشرک شد و طریقہ او خلاف صریح قرآن است و او نہ مجتہد بود و نہ در او شروط اجتہاد موجود بودند و او قرن الشیطان است و او باغی است و از او مجلیس در مسلمانان زیادہ رذیل و منحوس نگذشتہ ۔ اباطیل وہابیہ نقل از الجرح علی ابی حنیفہ طبع سید المطابع بنارس ۱۳۳۰ھ و چون عبد الجلیل سامردی کہ کتابی بنام بوئ غسلین در ۱۳۱۹ھ طبع کردہ و دران ہم داد گستاخی دادہ است و بانند دیگر مقتدایان متقدمین آنہا چون ابن تیمیہ و ابن قیم و ابن عبد الوہاب و مقتدایان متاخرین اینہا چون قاضی شوکانی یمنی و مولوی اسمٰعیل دہلوی و صدیق حسن خان بھوپالی وغیرہم ایجملہ بہ نسبت فقہ امام ابوحنیفہ چیزہا نوشتہ کہ ذکر آنہا نہایت تطویل طلب است خیر آنہا دانند عقائد و اعمال شان دانند بحکم آیہ کریمہ افرایت من اتخذ الٰھہ ھواہ واضلہ اللہ علی علم وختم علی سمعہ وقلبہ وجعل علی بصرہ غشاوۃ فمن یھدیہ من بعد اللہ کیست کہ گمراہ او تعالیٰ راہ براہ راست آرد اما سوال در اینجا از فرقہ ثانیہ وہابیہ کہ خود ہا را در لباس حنفیت پوشانیدہ عوام و کم علما را از راہ می برند این است للہ ایمانا راست بگوئید کہ آیا شمایان عقائد و اعمال طائفہ اولے را نیک و مستحسن میدانید یا قبیح و ناجائز اگر نیک و مستحسن دانند پس بحکم حدیث المرء مع من احب ایشان نیز جزو لا ینفک آنہا می باشید و دعویٰ حنفیت شمایان بنفاق است پس آیات منافقین کفار کہ در اول رسالہ تحریر یافتہ است بر شمایان ہو بہو راست و صادق می آیند و اگر عقائد و اعمال و اقوال آنہا را قبیح و ناروا میدانید پس قسم بہ ذات پروردگار شمایان را دادہ می شود راست بگوئید کہ کدام فردی از افراد شمایان کدام کتابی کدام رسالہ کدام تحریری در تردید آنہا نوشتہ است یا نہ اگر نوشتہ است نامش چیست و مصنفش کیست و اگر نہ نوشتہ است غیرت اسلامی و حمیت ایمانی

شمایان

شمایان چہ مقدار است۔ از جماعۃ اولیٰ کہ مقلدین را خطابہائے شرک و کفر وغیرہ
مید ہند سوال است کہ شمایان در اعمال وعقائد پیروی مقتدایان خود چون
قاضی شوکانی و مولوی اسمٰعیل دہلوی و صدیق حسن خان بھوپالی می کنید یا نہ
اگر میکنید شمایان ہم مقلدین ثابت گشتید فرق ما و شما اینست کہ مایان مقلدین
امام ابوحنیفہ و شمایان مقلدین شوکانی وغیرہ و نسبتی کہ از شرک کفر و بدعت بجماعۃ
مقلدین مذاہب میکنید بر شمایان ہم راست می آید و اگر پیروی آنہا نمیکنید پس
چنانچہ الجرح علی ابیحنیفہ وغیرہ مینویسید کدام جرحی ہم بر آنہا نوشتہ اید یا نہ اگر
نوشتہ اید کدام است و اگر نہ باعثش چیست و اگر گویند کہ مایان پیروی احادیث
رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم میکنیم پس درینجا سوال اینست کہ آیا شمایان را صحبت
خیر البشر علیہ الصلوٰۃ والسلام حاصل شدہ است وبگوش خود از حضور اقدس او
صلے اللہ علیہ وسلم احادیث شنیدہ اید یا نہ اگر شق اول است ثابت کنید صحبت
خود را و اگر شق ثانی است پس شمایان را احادیث مبارکہ کہ رسانید اگر گویند
کہ احادیث مایان را مصنفین کتب احادیث چون صحاح ستہ وغیرہم رسانیدند
پس سوال اینست کہ اصحاب صحاح وغیرہم از راویانی کہ نقل احادیث میکنند
معتمدین و موثقین بودند یا نہ اگر موثقین نبودند بر قول و روایت آنہا عمل کردن
خطا است و اگر موثقین بودند بکدام دلیل اگر گویند بدلیل آنکہ بزرگان دین
چون امام بخاری و امام مسلم و ابو عیسی ترمذی و یحییٰ بن معین و حاکم و ابن جوزی
و امام سیوطی وغیرہ ہم آنہارا معتمدین و موثقین نوشتہ اند گویم الحمد للہ چشم ما
روشن دل ما شاد کہ این عین تقلید شخصی است کہ معنای تقلید قبول کردن
قول شخصی است بلا طلب دلیل اما افسوس کہ برائے شمایان آفتی دیگر پیدا کردہ
و تراشیدۂ خود شمایان پیش می آید کہ تقلید شخصی کفر و شرک و بدعت است

آنرا علاج چیست دراینوقت ختم رسالہ برذکر احادیث ثلثہ میکنم بگوش ہوش بشنو حدیث اول حدیث افتراق الامۃ است در صحیح ترمذی بروایت عبداللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیاتین علی امتی ما اتی علی بنی اسرائیل حذو النعل بالنعل حتی ان کان منہم من اتی امہ علانیۃ لکان فی امتی من یصنع ذلک وان بنی اسرائیل تفرقت علی ثنتین وسبعین ملۃ تفرق امتی علی ثلاث وسبعین ملۃ کلہم فی النار الا ملۃ واحدۃ قالوا من ہی یا رسول اللہ قال ما انا علیہ واصحابی وفی روایۃ احمد وابی داؤد عن معاویۃ ثنتان وسبعون فی النار وواحدۃ فی الجنۃ وہی الجماعۃ وانہ سیخرج فی امتی اقوام تتجاری بہم تلک الاہواء کما تتجاری الکلب بصاحبہ لایبقی منہ عرق ولا مفصل الا دخلہ این حدیث شریف جنگ ہفتاد و دو ملت را صلح نہاد رسول مقبول آیہ کریمہ وما ینطق عن الہوی ان ہو الا وحی یوحی زینت بخش کلام مبارک اوست فرمودہ است کہ امت من چون بنی اسرائیل بر ہفتاد سہ ملۃ متفرق خواہند شد از ان جملہ ہفتاد و دو فرقہ باتش دوزخ بروند مگر یکے اصحاب عرض کردند کہ اے پیغمبر خدا آن کدام فرقہ خواہد بود کہ ناجیہ باشد فرمود آنانکہ بروند بران راہی کہ من واصحاب من بر آن راہیم۔ سوال آیا این ہفتاد و دو فرقہ در امت دعوتند یا در امت اجابت گوئیم کہ در امت اجابت است کہ در حدیث لفظ امتی مکرر آمدہ است وملل زائغہ کہ اہل قبلہ نیستند آنہا را امۃ آنحضرت گفتہ نمی شود۔ وعلماء علم کلام ہفتاد و دو فرقہ را در اہل قبلہ شمردہ اند وثابت کردہ اند کہ فرقہ ناجیہ ہمین فرقہ اہل السنۃ والجماعۃ است کہ مقلدین مذاہب اربعہ اند در اینجا سوالے بس عظیم وسخت پیچیدہ درمیان امت وآن

این ست کہ جملہ طوائف ہفتاد و سہ فرقہ کلمہ گو ہستند و ہر کدامی از اینہا ہمین حدیث شریف را قبول دارند سوال اینست کہ ہر یکی ازین ہفتاد و سہ فرقہ دعوی این میکند کہ فرقۂ ناجیہ ہنم و ما انا علیہ و اصحابی درحق من راست است حالا کدام کس باشد کہ در میان این طوائف حکم و امین شدہ فیصلہ حق کند و اگر کسے فیصلہ ہم کند کدام فرقہ باشد کہ خلاف مقصود خود آن فیصلہ را قبول کند پس ما یان اہل السنۃ والجماعۃ علاجی دیگر ندانستہ ہمان رسول مقبول را صلے اللہ علیہ وسلم امین قبول کردیم کہ او را مامون از زیغ و باطل یافتیم بالتجا و زاری عرض کردیم کہ اے رسول خدا صلی اللہ علیک وسلم ہم تو فیصلہ این مہم بفرما دیدیم کہ بفضل خدا ہم درین حدیث فیصلہ پیدا شد و آن جملہ وہی الجماعۃ است بروایہ ابوداؤد واحمد و لفظ جماعۃ در نام اہل السنۃ والجماعۃ موجود است و مراد از جماعہ کثرت افراد امت است و کثرت افراد اہل السنۃ بہ نسبت و مقابلہ ہر فرقہ ازین فرق ہفتاد و دو بدیہی است اگر کسے را باور نشود آدم شماری عالم را کہ بحکم حکام وقت فیصل میشود پیش نظر نہد تا حق حق شود و باطل باطل گردد بلکہ افراد اہل السنۃ والجماعۃ کہ پابند و مقلدین مذاہب اربعہ اند اگر بمقابلہ جملہ ہفتاد و دو فرقہ گرفتہ شوند تاہم بفضل الٰہی زیادہ ہستند اگر کسی گوید کہ مراد از جماعۃ در حدیث کسانے اند کہ بر راہ صواب باشند گو تعداد افراد او کم باشد چنانچہ بعض محرومین را ہمین گمان است گوئیم کہ فیصلہ این قصہ باز ہم رسول مقبول صلے اللہ علیہ وسلم در حدیث دیگر فرمودہ است کہ مراد از لفظ جماعہ کثرت افراد است و آن این است عن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان اللہ لا یجمع امتی او قال امۃ محمد علی ضلالۃ وید اللہ علی الجماعۃ ومن شذ شذ فی النار رواہ الترمذی وعن

ابی بصرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سألت ربی ان لا تجتمع امتی
علی ضلالة فاعطانیھا رواہ الطبرانی وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم من فارق الجماعة فمات مات میتة جاھلیة رواہ البخاری
بازہم اگر کسے گوید دراین احادیث شریفہ اگرچہ لفظ اجتماع امۃ ولفظ جماعۃ آمدہ
است اما بازہم تصریح بکثرت افراد نیست گوئیم وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتبعوا السواد الاعظم فانہ من
شذ شذ فی النار رواہ ابن ماجہ وعن معاذ بن جبل قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ان الشیطان ذئب الانسان کذئب الغنم یأخذ
الشاة القاصیة والناحیة وایاکم والشعاب وعلیکم بالجماعة والعامة رواہ احمد
وعن ابی ھریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من فارق الجماعة
شبرا فقد خلع ربقة الاسلام عن عنقہ رواہ احمد وابوداؤد ومشکوة شریف
لفظ سواد اعظم وعامہ تصریح است بکثرت افراد وکثرت افراد درمقابلہ جمیع
فرق اہل قبلہ مر اہل السنة والجماعة ومقلدین مذاہب اربعہ را است پس
ثابت شد کہ فرقہ ناجیہ ہم فرقہ اہل السنة والجماعت است ؛ حدیث دوم
مروی است از حضرت عبد اللہ بن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم ان الاسلام بدأ غریبا وسیعود غریبا کما بدأ فطوبی للغرباء
ترمذی فی باب ماجاء ان الاسلام بدأ غریبا ص۳۷۷ غریب در اصطلاح عرب
مسافر وتنہا را گویند یعنی دین اسلام در ابتداء ضعیف بود واز ضعف ترقی
بقوت کرد تاکہ رسید بحد کمال قوت بعد ازان رو بنزول کرد تاکہ رسید دراین
زمان بحد کمال ضعف وہنوز تنزل او یوما فیوما در زیادت است واین صفت
نیست در تمامی اہل قبلہ مگر اہل السنة والجماعة را زیراکہ معلوم ومشاہد ہر ذی فہم

است کہ تمامی فرق زائغہ چون شیعہ وخارجیہ وہابیہ ونیچریہ مرزائیہ وغیرہم درین
زمان یوماً فیوماً درترقی است اگر کسے را شک آید آدم شماری دہ سال سابق را با
آدم شماری حال مقابلہ کند و بیند کہ فرق زائغہ چہ مقدار سال بسال زیادہ میکنند
واین زیادہ از کجا می آید از افراد اہل السنۃ والجماعۃ کم میشوند وسبب اخراج عوام از
تقلید وخولش درفرق زائغہ معلوم است کہ دران طرق پابندی اکثر محارم
شرعیہ نیست وہر کس مطلق العنان مجتہد وقت خود است ہرچہ خواہد آن کند و
نفوس امارہ این زمانہ از تقلید وپابندی شرع شریف ابا میکنند ازان وجہ ربقہ
تقلید از گردن ہائے خود انداختہ لامذہبی اختیار میکنند ومطابق خواہشات نفوس
خود بلا لومۃ لائم داد نفس پروری دادہ عمر خود را درمقتضیات نفوس بآخر میرسانند
پس ازین حدیث شریف معلوم شد کہ اسلام حقیقی ہمین جماعت اہل السنۃ و
الجماعۃ مقلدین مذاہب اربعہ است بلکہ اسلام نام ہمین جماعت مقرر شد کہ از
غربت بترقی رسید وباز از ترقی رو بغربت نہاد فالحمد للہ علیٰ ذلک وانا للہ و
انا الیہ راجعون ؛ اگر کسے گوید کہ درحدیث شریف لفظ اسلام است و اسلام
درمقابلہ کفر مستعمل میشود پس معنائے حدیث چنان باشد کہ اقتدار وحکومت اسلام از
ضعف بقوت رسید واز قوت باز رجوع بضعف خواہد نمود گوئیم آن حاکمان
ذوی الاقتدار اسلامیہ کہ بودند آیا وہابیہ غیر مقلدین بودند آیا شیعہ ونیچری بودند آیا
مرزائی ونجدی بودند آنہا ہم آخر مسلمانان مقلدین یکے از مذاہب اربعہ بودند پس
ضعف آنہا درمقابلہ کفار باز ہم ضعف جماعۃ مقلدین شد. حدیث سوم عن انس
رضی اللہ عنہ قال جاء رجل الی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فقال
یارسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم متی قیام الساعۃ فقام النبی صلی اللہ علیہ وسلم
الی الصلوٰۃ فلما قضیٰ صلوتہ قال این السائل عن قیام الساعۃ فقال الرجل

داد

مستعمل

انا یا رسول الله قال ما اعددت لها قال یا رسول الله ما اعددت لها کثیر صلوٰة ولا صوم الا انی احب الله ورسوله فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم المرء مع من احب وانت مع من احببت فما رایت فرح المسلمین بعد الاسلام فرحهم بها هذا احدیث صحیح ترمذی ص ۳۴۳ مقصود از حدیث شریف آنکه هرکه در دنیا کسی را محبوب دارد در عقبیٰ همراه او و در صف او و در درجهٔ او خواهد بود پس کسانی که دعوی حنفیت میکنند و با نجدیان محبت قلبی دارند و افعال شنیعهٔ آنها را مستحسن میدانند و بقتل مسلمین اہل حرمین و ہتک مات الله و تخریب شعائر الله براو لقب غازی و موحد کامل و عظمة السلطان می نهند و تولائی آنها میکنند پس بحکم همیں حدیث شریف و حکم کریمهٔ ومن یتولهم منکم فانه منهم این کلہ گویان حنفی نما در روز قیامت در صف آنها و در درجهٔ آنها خواهند بود پس بدعوی حنفیت آنها کسی فریفته نشود که اینها عقیدةً عین آنها اند ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ هدیتنا وهب لنا من لدنک رحمة انک انت الوهاب اللهم ارزقنا حبک وحب من یحبک وحب عمل صالح یقربنا الی حبک وحب عبد صالح یدلنا الی حبک وارزقنا اطاعتک واطاعة رسولک واطاعة عبادک الصالحین فقد قلت وقولک حق ومن یطع الله والرسول فاولئک مع الذین انعم الله علیهم من النبیین والصدیقین والشهداء والصالحین وحسن اولئک رفیقا ذلک الفضل من الله وکفی بالله علیما. ولیکن هذا آخر ما اردنا تحریره فی هذا المقام وصلی الله علی سیدنا محمد وآل واصحابه وبارک وسلم وکان الفراغ من تحریر الرسالة غرة الاثنین الثامن عشر من شهر جمادی الاولیٰ المسلکة فی شهور سنة ست واربعین بعد الالف وثلاثمائة وانا الفقیر الی الله محمد حسن المجددی الفاروقی اللهم اختم لنا ولمن نظر فیها بعین الانصاف بالخیر والسعادة بجاه النبی الکریم

تالیف ۱۳۴۶ تمت بالخیر ۱۹۲۸

تقریظ حضرت علامۃ العصر رأس العلماء مولٰنا عبدالباقی صاحب قاضی بلاد سندھ و بلوچستان سجادہ نشین درگاہ عالیحضرت مفتی دیار السندہ استاذ الآفاق علامہ مولٰنا محمد عبدالغفور الہمایونی علیہ الرحمۃ

بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للّٰہ وحدہٗ والصلوٰۃ والسلام علیٰ من لا نبی بعدہٗ وعلیٰ اٰلہ واصحابہ الذین ھم المرضیون عندہٗ۔ امابعد فانی قد طالعت الرسالۃ المسماۃ بالاصول الاربعہ فی تردید الوھابیہ التی صنفھا البحر القمقام والبحر الطمطام حافظ آیات القرآن ناشر احادیث رسول الرحمٰن۔ المقتدی فی مذھب الامام النعمان۔ حضرۃ سیّدی ومولائی الحاج محمد حسن جان لازالت شموس افاضتہ ساطعۃ۔ وبدور افادتہ لامعۃً۔ فوجدتھا بحمد اللّٰہ حاویۃً علیٰ تحقیقات انیقۃٍ۔ وشاملۃ علیٰ تدقیقاتٍ رشیقۃ ما سمعتھا الآذان ولا رأتھا الاعین ولا خطرت علیٰ قلب بشر۔ مشیدۃً بالدلائل الساطعۃ ومؤیدۃً بالحجج القاطعۃ نافعۃً نفعاً جما۔ وفاتحۃً قلوبًا غلفاً واعیناً عمیاً واٰذاناً صُمًّا۔ ولاریب فی انھا ماء زمزم یشربونہٗ بنیل الشفاء من کان قلوبھم غلفا۔ وتنکشف افئدتھم بھا انکشافاً یقربھم الی اللّٰہ زلفیٰ۔ وماء الحیات یحیی بہ صدور الموتیٰ۔ وکحل الجواھر یبصر بہ عیون اھل العمیٰ۔ فللّٰہ در مؤلفھا حیث اتیٰ بدلائل شافیۃ وتحقیقات کافیۃ۔ فیالیت شعری ھذا کتابٌ ینطق علیکم بالحق والصواب۔ ولعمری ان ھذا ھو القول الفیصل فی الباب وفصل الخطاب۔ فمن اعرض بعد ھذا التحقیق وکان من مرض القلب علیلا۔ فاقرء فی شانہ قولہ تعالیٰ من کان فی ھذہٖ اعمیٰ فھو فی الاٰخرۃ اعمیٰ واضل سبیلا۔ واٰخر دعوٰنا ان الحمد للّٰہ رب العٰلمین وسلام علیٰ جمیع عباد اللّٰہ الصالحین خصوصاً علیٰ سیدنا وشفیعنا خاتم النبیّین وعلیٰ اٰلہ واصحابہ اجمعین۔

انا الفقیر عبدالباقی الھمایونی
عفا اللّٰہ عنہ

تقریظ حضرت علامۃ الدہر رئیس العلماء مولٰنا محمد حسن صاحب سجادہ نشین درگاہ کپار شریف و مفتی بلوچستان ٭

بسم اللہ الرحمن الرحیم نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم وعلی جمیع من سلک صراط المستقیم۔ اما بعد بر ضمائر ارباب بصائر مخفی نماند کہ درین زمان فساد و طغیان کہ شیطان و قرنا شیطان در اغواء بنی نوع انسان از سرتا پا مشتغل و منہمک اند از ہیچ گوشہ نداء ارحنی یا بلال مسموع نمی گردد و ہیچ کسے از اصحاب فضل و کمال در احیاء معتقدات اہل السنۃ و اماتۂ بدعات عقائد خبیثۂ مستحدثہ مشغول نمی نماید۔ حالانکہ ارباب مذاہب باطلہ ہمچون روافض و مرزائیہ و وہابیہ در اغواء خلق اللہ بکمال جوش و خروش معین ابلیس پر تلبیس اند و درین تگاپوئی روزانہ بہ تیز رفتاری تمام روز افزون ترقی میدارند خصوصاً فرقۂ شاذۂ وہابیہ کہ خود را در لباس متقیانہ ملبوس نمودہ باجبہ و دستار رنبرہ دار و ریش مشروع و عصائے دراز در پردہ اشاعت توحید و اتباع سنت و تبلیغ اسلام در دین حضرت سید المرسلین عیارانہ رخنہ ہا می کنند و ہر کس می داند کہ توحید ایشان مصنوعی توحید نجدی است نہ اصلی توحید اسلامی و سنت ایشان سنت ابن عبد الوہاب و ابن تیمیہ است نہ سنت نبویہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والتحیۃ و کسانیکہ در علم تاریخ ید طولیٰ می دارند بوجہ احسن میدانند کہ اکثر اہل مذاہب باطلہ عقائد فاسدہ خود را بہانۂ تائید و حمایت توحید الٰہی فروغ و رواج دادہ اند چنانکہ طائفۂ معتزلہ کہ قرآن پاک کلام الٰہی را حادث می دانند و از قدیم و نشتش انکار میکنند و میگویند کہ در صورت اعتقاد قدم کلام الٰہی تعدد قدماء لازم می آید و آن منافی توحید است کما یستفاد من کتاب المامون العباسی خلیفۂ بغداد الی نائبہ اسحاق بن ابراہیم الخزاعی المذکور فی تاریخ الخلفاء فی ترجمۃ المامون و نمی دانند کہ ممنوع و منافی توحید تعدد ذوات قدیمہ است نہ تعدد صفات قدیمہ کما حقق فی شرح العقائد النسفیۃ بما لا یتصور المزید علیہ و ہمچون حکماء و فلاسفہ مثل افلاطون و جالینوس و ارسطاطالیس و غیرہم کہ توحید ذات پاک باری تعالیٰ را بحدے کہ رسانیدہ بودند کہ میگفتند الواحد الحقیقی لا یصدر منہ الا الواحد لہذا از باعث تضییق و تفریط در توحید از افعال لما یرید بودن او تعالیٰ و از خالق کل شیٔ بودنش انکار نمودہ در وادی ضلالت

سرنگون افتادند و خالقیت او تعالیٰ شانہ را فقط در خلق عقل اول محدود و محصور کردند ہمچنین وہابیان نیز در توحید اسلامی تضییق و تفریط و تحریف نمودہ تعظیم غیر اللہ را اگرچہ در حد اجازت شرعیہ محدود بودہ باشد منافی توحید و مرادف شرک و کفر دانستند کما صرحوا بہ فی کتبہم المؤلفۃ فی ذکر التوحید النجدی۔ صد ہزار شکر باریتعالیٰ بجا آوردہ می شود کہ درین زمان سعادت اقتران ذات ملکی صفات حجۃ الخلف بقیۃ السلف رأس المشائخ الکرام و رئیس العلماء العظام مولٰنا و مقتدانا حضرت خواجہ محمد حسن جان صاحب فاروقی مجددی سجادہ نشین درگاہ ٹنڈہ سائیندا د زیدت برکاتہ و فیوضاتہ در تردید اقوال وہابیان کتابی مسمی بہ (الاصول الاربعۃ فی تردید الوہابیۃ) تالیف نمودہ مسلمانان عالم را از شر این طائفہ مفسدہ نجات بخشیدہ است فبادروا ایہا الطلاب الی مطالعۃ ہذا الکتاب فانہ عدیم النظیر فی ہذا الباب مشتمل علی الحق والصواب۔ وانا الفقیر محمد حسن الکتباری عفا عنہ الباری

حیث حث علی کافۃ المسلمین بما ینبغیہم حفظ عقائدہم واذعانہم حین ما شرع المتہبون من ارباب المذاہب الباطلۃ بنہب متاع ایمانہم وشفی من علیل العقائد السیئۃ من کان علی شفا۔ واوضح من مراسم الدین ما قد تغیر وعفا۔ ولیس ہذا سنۃ مستحدثۃ استأثرہا المؤلف الحبر النحریر۔ بل احقاق الحق وابطال الباطل سنۃ قدیمۃ فی بیت ہذا الشیخ الکبیر۔ مستمرۃ فیہم عن الاکابر الی الاصاغر یرویہا الاخلاف عن اسلاف العشائر کیف لا ہو من نسل من ہو الفاروق بین الحق والباطل صاحب الدرۃ والاحتساب۔ الذی وضع اللہ الحق علی لسانہ وجعل رأیہ موافقا للوحی والکتاب ومن اولاد من ہو الامام الربانی والمجدد للالف الثانی رحمۃ اللہ علیہ الذی صنف کتابہ المسمی بتحقیق النبوۃ حین رأی بعض متغلبۃ زمانہ عذب کثیراً من علماء الاسلام بتشدیدات وتعذیبات لا یناسب ذکرہا لرسوخہم فی متابعۃ الشرائع واذعان الرسل وبلغ الامر الی ان ہجر التصریح باسم خاتم الانبیاء علیہ الصلوۃ والسلام فی مجلسہ ومنع ذبح البقرۃ وہو من اجل شعائر الاسلام فی الہند وخرب المساجد ومقابر اہل الاسلام وعظم معابد الکفار ورسوماتہم وعباداتہم وصنف کتابہ فی التردید علی الروافض حین رأی فتنتہم قد فشت فی الہند ولکنا فہہنا فالخلف الصالح من اتم بسمات آبائہ اتصف بصفات کبرائہ لیکون اتصافہ بتلک الصفات علی صحۃ انتمائہ برہانا کبیرا۔ ومن لم یتصف فکانہ لم یأت بما یکون علی ما ادعاہ سلطانا

نصیرا۔ فیا فائض الجود و یا غایۃ کل مقصود افض علینا من برکات ھذا الشیخ المؤلف واجزہ عنا وعن جمیع المسلمین ما یوازی عنائہ و یجازی عنائہ من جمیل الثناء والصالح الدعاء وآخر دعوٰنا ان الحمد للہ رب العٰلمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین وعلیٰ آلہ وصحبہ اجمعین۔ کتبہ الفقیر محمد قاسم المتوطن فی بلدۃ گڑھی یاسین ضلع سکھر سندھ؎

تقریظ جناب قدوۃ السالکین علامہ مخدوم بصر الدین صاحب سیوستانی؎

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ للہ تعالیٰ در مولانا المؤلف الشیخ الکامل۔ والعالم العامل المشتہر فی المشارق والمغارب۔ صاحب المقامات العلیۃ والمناقب۔ حیث بغا رابعۃ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نحمدہٗ ونصلی علیٰ رسولہ الکریم وعلیٰ آلہٖ واصحابہٖ اجمعین۔ اما بعد پس چونکہ دستور مقرر شدہ کہ قبل از شروع کتاب مختصر حالات مصنف برائے ازدیاد بصیرت ناظرین ذکر کردہ می شوند. بنا بر آن نبذے از حالات با برکات حضرت مؤلف ایں کتاب درج کردہ می آید واللہ الموفق والمعین؎ مخفی نماند کہ حضرت سیدنا المؤلف امام الوقت شیخ الاسلام خواجہ محمد حسن جان صاحب مدظلہ سجادہ نشین درگاہ شریفہ سائیں داد مدظلہ العالی خلف اکبر و قائم مقام حضرت شیخ قطب الوقت غوث الزمان سراج الاولیاء خواجہ عبدالرحمٰن صاحب فاروقی مجددی معصومی میباشد۔ درخاندان عالی سلسلۂ فیوض وبرکات وعلوم ظاہری وباطنی اباً عن جد مسلسل و متوارث جاری است بتاریخ ۹ شوال سنہ ۱۲۷۸ھ حضرت مولانا المؤلف در دار الرشاد قندہار رونق افروز عالم وجود گشتند و در ایام طفلی بتحصیل بہ کمالات از خدمت والد بزرگوار خود مشغول شدہ علوم درسیہ و کتب ابتدائیہ از آنحضرت درس می گرفتند و بنظر کیمیا اثر حضرت ایشان باعلیٰ مدارج کمال رسیدند تا کہ در ایام انقلاب دولت افغانیہ و تسلط حکومت انگریز بر آن دیار حضرت سراج الاولیاء بمعہ تمامی اہل و عیال در سنہ ۱۲۹۶ھ بہ ارادہ توطن و سکونت بطرف عربستان ہجرت فرمودند و ہمدران زمان حضرت مؤلف قبلہ باوجود صغر سن در غزوات اسلامیہ در صف مجاہدین و مبارزین اسلام داخل شدہ شامل زمرۂ والمجاہدون فی سبیل اللہ باموالھم وانفسھم می شدند و چون گذر حضرت ایشان بر ملک سندھ افتاد حسب استدعاء مخلصین صادقین آن دیار چندی در قریۂ ٹکھڑ از توابع حیدرآباد سندھ توقف افتاد۔ و در آن ایام بعض علوم عقلیہ و نقلیہ از حضرت علامہ الحاج الحافظ مولوی لعل محمد صاحب المتعلوی اخذ فرمودند و چون بمعہ جمیع قبایل و عشائر در سنہ ۱۳۰۰ھ

بلادِ حرمین شریفین رسیدند و در آں بلاد متبرکہ پنج سال اقامت گزین شدند و از مشاہیر علماء
کرام آن دیار چون حضرت شیخ زینی احمد دحلان و حضرت شیخ رحمۃ اللہ صاحب ہندی تکمیل
علوم خصوصاً استفادہ و استفاضۂ علم حدیث و اجازت روایت صحاح ستہ حاصل نمودند
و باوجودیکہ خدمت ذوی الحقوق و سرپرستی جملہ عائلہ و قافلہ در رفقاء سفر کہ مشتمل بر عجائز
و اطفال و زائد از شصت نفر بودند مفوض بذات سامی صفات حضرت مؤلف قبلہ بود
تاہم مع بجا آوری حق الخدمت و ادائے سعی و طواف و حج و عمرہ و زیارت مشاہد و مآثر
متبرکہ و درس علوم و کسب کمالات و حصول سعادات شب و روز مشغول می بودند و در ہمہ
آن ایام باوجود این ہمہ اشغال و علائق محض بلطفِ الٰہی و حسن سعی و عالی ہمتی خویش
بدولت حفظ کلام اللہ شریف مشرف شدند. بعد از مدت پنجسال حسب الامر حضرت

والد سراج الاولیاء قدس سرہ باز بملک سندھ معاودت فرمودند و در قریۂ تھر تقریباً دہ
سال سکونت پذیر شدند و چون حضرت سراج الاولیاء در سنہ ۱۳۱۵ھ بجوار رحمت الٰہی پیوستند
حضرت مؤلف قبلہ باتفاق اعزہ و علماء و مریدین و مخلصین مسند آرائی طریقۂ آباء و اجداد
شدند و در قریۂ ٹنڈہ سائینداد خانقاہ و مکانات و مسجد تعمیر فرمودہ سکونت اختیار نمودند
و در سنہ ۱۳۲۲ھ باز داعیۂ سفر حرمین شریفین (کہ ہمیشہ مرکوز خاطر عاطر می باشد) تازہ شد
و با جماعت مخلصین و محبین سفر میمنت اثر بخیر و خوبی تمام نمودہ مراجعت فرمودند باز
در سنہ ۱۳۲۳ھ معاودت حج و زیارت نمودند و نوبت چہارم برائے زیارت انبیاء و اولیاء
براہ عراق و بغداد شریف سفر حج اختیار فرمودند و در آن دیار جمیع مشاہد و مزارات
متبرکہ را زیارت نمودہ بعد از حج و زیارت روضۂ مطہرہ براہ شام و بیت المقدس
معاودت فرمودند و از زیارت انبیاء کرام علیہم السلام مشرف و فیضیاب شدند معاملات
عجیبہ و غریبہ کہ در این اسفار مشاہدہ شدہ جملہ در سفرنامہائے خود مفصلاً مرقوم فرمودہ اند
و الحال بر خانقاہ شریف کہ ماوی الغرباء و مرجع الفقراء و الصلحاء است در ٹنڈہ
سائینداد ڈاکخانہ ٹنڈہ محمد خان ضلع حیدرآباد سندھ بہ ارشاد و ہدایت بندگان خدا
مشغول اند و اوقات شریفہ بوظائف عبادات و خیرات و مبرات مصروف و معروف خصوصاً
در خدمت خلق اللہ و ہمدردی بنی نوع انسان و حمایت مذہب اہل سنت و جماعت و
قمع و قلع مذاہب باطلہ و ضلالات شائعہ کہ بہر طرف عالمگیر شدہ اند وجود شریف
حضرت ایشان در اینچنین زمانہ قحط الرجال از مغتنمات عزیزہ و نعماء عظمیٰ است
متع اللہ المسلمین بطول بقائہ و افاض علینا من فیوضہ و برکاتہ آمین۔ و حضرت
ایشان باوجود کثرت مطالعہ و وسعت معلومات و تبحر در علوم دینیہ و قدرت بر تالیف

وتصنیف بجمال سلاست و نفاست بسبب قلت فرصت و عدم فراغت چند
رساله ہائے مختصر و چند کتب معدودہ تصنیف کردہ اند کہ اسماء بعضے از آنہا مرقوم
می شوند- انیس المریدین کتابے است مشتمل بر اسرار و فوائد عجیبہ در ذکر مقامات و
خوارق عادات حضرت قبلہ بزرگوار خود کہ نافع و مفید خاص و عام است۔ انساب الانجاب
در نسب حضرات مجددیہ کہ اسماء تمامی حضرت مجددیہ را تا این زمانہ و دران جمع فرمودہ اند
رسالہ تہلیلیہ در معنی کلمہ طیبہ و بیان عقائد مذہب اہل السنت والجماعت و این سہ
تالیفات خود را بسعی خویش طبع فرمودہ مفت تقسیم نمودہ اند و آنچہ طبع نشدہ اند بسیار
اند منہا شفاء الامراض عربی در وظائف و اعمال و تعویذات مجربہ منہا رسالہ

رد قادیانی منہا رسالہ عالم برزخ در بیان روح عربی منہا رسالہ تحقیق الجمعۃ
فی القری عربی منہا اشارہ الی البشارہ در تردید اقوال معترض بر مکتوبات
شریف منہا سفرنامہ ہا و شرح چہل کاف و اجازت نامہ احادیث مسلسل از
شیخ محمد ابی نصر شامی عربی منہا شرح حکم شیخ عطاء اللہ الاسکندرانی منہا
ترجمۂ عہود و مواثیق شیخ عبد الوہاب شعرانی فارسی و منہا الاصول الاربع فی
تردید الوہابیہ منہا رسالۃ فی احکام الطاعون عربی منہا سرور المحزون فی اللطائف
عربی منہا رسالۃ فی ذکر اولیاء الزمان الذین تشرف المؤلف بلقائہم منہا
رسالۃ فی عجائب مصنوعات اللہ تعالیٰ فارسی وغیرہا۔ وآخر دعوٰنا
ان الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ علی سید المرسلین و آلہ وصحبہ
اجمعین

الكتب المطبوعة فى مكتبة اشيق كتاب أوى

١- علماء المسلمين و وهابيون ، صفحه ١٦٣ ، ١٩٧٣
٢- المنحة الوهبية فى رد الوهابية ، صفحه ١٦٠ ، ١٩٧٣
٣- المنتخبات ، صفحه ٢٤٠ ، ١٩٧٣
٤- المتنبئ القاديانى ، صفحه ٨٠ ، ١٩٧٣
٥- مفتاح الفلاح ، صفحه ٨٨ ، ١٩٧٣
٦- خلاصة التحقيق ، صفحه ١١٢ ، ١٩٧٤
٧- خلاصة الكلام (الجزء الثانى) ، صفحه ١١٢ ، ١٩٧٤
٨- اثبات النبوة مع هدية المهديين ، صفحه ٤٥ و ١٠٦ ، ١٩٧٤
٩- حجة الله على العالمين (الجلد الثانى) ، صفحه ١١٢ ، ١٩٧٤
١٠- الانوار المحمدية (الجلد الاول) ، صفحه ٤٠٠ ، ١٩٧٤
١١- كتاب الصلوة ، صفحه ٣٢ ، ١٩٧٥
١٢- المستند المعتمد ، صفحه ١٦٠ ، ١٩٧٥
١٣- التوسل بالنبى وجهلة الوهابيين ، صفحه ٢٠٤ ، ١٩٧٥
١٤- الصواعق الالهية مع فتنة الوهابية ، صفحه ٦٤ و ١٣ ، ١٩٧٥
١٥- البصائر لمنكرى التوسل بأهل المقابر ، صفحه ٣٦٤ ، ١٩٧٥
١٦- نخبة اللآلى شرح قصيدة الأمالى ، صفحه ١٩٢ ، ١٩٧٥
١٧- القول الفصل شرح الفقه الاكبر ، صفحه ٢٠٧ ، ١٩٧٥
١٨- جزء عمّ من القرآن الكريم ، صفحه ٢١ ، ١٩٧٥
١٩- صرف عربى و عوامل ، صفحه ٨٠ ، ١٩٧٥
٢٠- سيف الجبار ، صفحه ٤٨ ، ١٩٧٥
٢١- در المعارف (بلسان الفارسى) ، صفحه ١٦٠ ، ١٩٧٤
٢٢- الاصول الاربعة فى ترديد الوهابية ، صفحه ١٢٨ ، ١٩٧٥

(El-Üsûl-ül-erbe'a fi-terdîd-il-vehhâbiyye) kitabı farsçadır. İçinde arabca parçalar da vardır. Türkçe, Osmanlıca yazı hiç yokdur. Bu kitâb, vehhâbî denilen kimselerin inanışlarından misâller vererek, bunların yalnış olduğunu vesîkalarla isbât etmektedir.

IŞIK KİTABEVİ

Price 10 TL

OHAN MATBAACILIK A.Ş.
☎ 27 34 45 - 26 73 14

EYLÜL 1976